

September 2020

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

LIEVE DOCTER EN ZUSTER
GEEF MI NIE
RUST ZACH

Wandelen over de Cauberg   Graftrommels anno 2020
Ruimen kerkhof Naaldwijk te voorkomen?

Door teruglopend kerkbezoek verliezen veel kerken hun functie. Van de bijna zeven-duizend kerkgebouwen die Nederland telt, hebben er inmiddels veertienhonderd

een andere bestemming gekregen: als winkel, als woning of 'gewoon' als zaal voor verschillende doeleinden.

Kerkgebouwen zijn natuurlijk van oudsher eigendom van kerkelijke gemeenten. Voor die gemeenten is het pijnlijk om afscheid te nemen van een gebouw waaraan veel herinneringen verbonden zijn. Ook buurtbewoners zijn vaak gehecht aan de kerk in hun buurt, al zetten ze er nooit een voet binnen. 'Gewoon slopen', wat soms onvermijdelijk is, doet altijd zeer en leidt vaak tot protesten.

Nu is het behoud van kerkgebouwen niet de *core business* van Terebinth, dat ligt meer op de weg van een organisatie als Erfgoedvereniging Heemschut. Dit verandert als het om oude kerken gaat met zerkenvloeren, of misschien zelfs grafmonumenten en rouwborden. Vaker nog hebben ze een al-dan-niet nog

in gebruik zijnd kerkhof. En daarmee kom je dan wel degelijk op het terrein van Terebinth. Omdat in de nabije toekomst waarschijnlijk nog honderden kerken 'aan de eredienst onttrokken' zullen worden en dus een nieuwe bestemming dienen te krijgen, moeten daarvoor plannen gemaakt worden. Tot niet zo heel lang geleden werd dit overgelaten aan kerkbesturen. Nu inmiddels duidelijk is, dat de kerkgebouwen een bredere functie in hun omgeving hebben dan alleen voor kerkelijke gemeenschappen, heeft minister Van Engelshoven enkele jaren geleden de Nationale Kerkenaanpak gelanceerd. Hiervan maken zogeheten kerkenvisies deel uit, waarvoor een bedrag van tien miljoen euro beschikbaar is.

Alle gemeenten kunnen hier een beroep op doen om – uitdrukkelijk met de eigenaren – plannen te maken voor de toekomst van kerkgebouwen.

Blijven ze in gebruik, krijgen ze een andere functie of worden ze misschien toch gesloopt? Als hier funerair erfgoed *in* kerken bij betrokken is, wat doe je daar dan mee? Kan het (of moet het misschien zelfs) behouden blijven in de nieuwe functie?

En hoe ga je om met een oud kerkhof? Als we niet oppassen, kan zomaar een oude grafcultuur verdwijnen, zoals nu in Naaldwijk dreigt te gebeuren (zie pp. 18-19).

Terebinth gaat meedenken en -praten over de toekomst van het funeraire erfgoed in en bij kerken. Wij hebben daartoe samenwerking gezocht met Heemschut, omdat we elkaar goed aanvullen. Ook zal het Platform Funerair Erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, waarin Terebinth participeert, een digitale bijeenkomst wijden aan 'kerkenvisies en funerair erfgoed'. Funerair erfgoed in en bij kerken verdient alle(r) aandacht!

Bert Lever

Het kerkhof van Hien, gemeente Neder-Veluwe.

VARIA

Redder begraafplaats Huis te Vraag overleden

Op 3 april overleed Leon van der Heijden, die zich als zelfbenoemd beheerder van Huis te Vraag in Amsterdam met zijn partner Willemijn tientallen jaren heeft ingezet voor het behoud van deze interessante, fraaie begraafplaats.

Ooit lag het terrein in Sloten en maakte deel uit van het landgoed van Huis te Vraag. Nadat dit in verval was geraakt, kocht aannemer Pieter Oosterhuis de grond en stichtte er in 1891 de Protestantsche begraafplaats Te Vraag. In 1921 werd Sloten geannexeerd door Amsterdam en de begraafplaats raakte ingesloten door bebouwing. Aangezien Te Vraag overvol was en uitbreiding niet werd toegestaan, verkocht de toenmalige

Begraafplaats Huis te Vraag. Foto Jenny Mateboer

eigenaar de begraafplaats in 1957 aan de gemeente. Die sloot Te Vraag in 1962, wat betekende dat de begraafplaats in 1992 kon worden geruimd. Dit ging niet door, omdat de Wet op de lijkbezorging van 1991 ruiming pas na vijftig jaar mogelijk maakt.

Het behoud van deze begraafplaats is bovenal te danken aan Leon en Willemijn van der Heijden die in 1987 de aula betrokken. Leon was kunstschilder en hier vond hij een plek om te werken en bovenal inspiratie. Met Willemijn nam hij ook het beheer ter hand. De versteende begraafplaats veranderde in een groene dodenakker. Bewoners en werkenden uit de omgeving waarderen die als de inmiddels bekende groene oase in het nu drukke Stadsdeel Zuid. Leon schreef verschillende boeken over Te Vraag die hij met afbeeldingen van zijn schilderijen illustreerde. Hiervan is *Huis te Vraag als wereld. Leven, wonen en werken. Dood en begraven* uit 2007 het belangrijkste. Zo raakte de begraafplaats onder een breed publiek bekend. In 2009 kreeg Te Vraag de status van gemeentelijk monument.

Toen vijftig jaar na de sluiting opnieuw opheffing dreigde, verwierp de raad van Stadsdeel Zuid het voorstel. Te Vraag had immers een monumentale status. De raad woog mee dat buurtbewoners de begraafplaats als park gebruiken. Bovenal waardeerde de gemeenteraad de inzet van Leon van der Heijden. Met recht kan het behoud van Huis te Vraag Leon van der Heijdens levenswerk worden genoemd. Hij werkte bijna net zo lang aan zijn 'kunstwerk' als Terebinth bestaat. Daarmee is hij een voorbeeld en inspiratiebron voor onze stichting, andere erfgoedorganisaties en vrijwilligers die zich inzetten voor het behoud van funeraire cultuur.

Wim Cappers

Inhoud

Twee thema's in dit nummer – kerkenvisies en graftrommels. Kerkenvisies zouden bescheiden aan bod komen, omdat de bijeenkomst van het Funerair Platform in oktober die behandelt. De actualiteit maakte dit onderwerp echter groter, door de dreigende ruiming van het R.K. kerkhof in Naaldwijk. Aan de 'casus Naaldwijk' is daarom een apart artikel gewijd.

Graftrommels, ja, ze zijn er nog wel, maar hoelang nog? De fotoreportage laat er verschillende zien (waarvan sommige al niet meer op hun plek liggen). Twee artikelen flankeren deze reportage: een van Koos Brandon Bravo over het eventuele gebruik van trommels door de volgende generatie en een van Korrie Korevaart over de restauratie van 'een hoopje oud roest'. Gelukkig niet bedreigd zijn de begraafplaatsen in Valkenburg, Marum en Heer (Maastricht) – die kunt u gewoon bezoeken.

En verder

- 2 Van de voorzitter en Varia
- 3 Mens & plek: Rinny E. Kooi, botanisch curator Singelpark Leiden
- 4 Funeraire wandeling: De Cauberg in Valkenburg
- 8 De grafkelder van Michiel de Ruyter
- 11 Graftrommels: (ook) iets voor volgende generaties?
- 13 Boeken en media
- 14 Fotoreportage: graftrommels
- 16 De graftrommel van meester Tammeling – ook een onderwijsmonument
- 18 De geschiedenis van Naaldwijk ligt op het kerkhof, of: wat te doen bij dreigende ruiming?
- 20 Terebinthnieuws en Noordenwind
- 21 Een gesneuveld grafmonument van een Nederlandse veldheer
- 23 Hera-project: Het Molukse gedeelte op begraafplaats Heer
- 25 Onze begraafplaats: Het kerkhof rond de romaanse kerk in Marum
- 28 Uit het veld: Hans de Waal & Kees Klootwijk

Rechthoekige graftrommel voor Hendrik Kanis te Kampen, geïntegreerd in het staande grafmonument. Foto Bert Pierik
Foto omslag: Graftrommel van 'lieve dochter en zuster Geertien' op de begraafplaats in Roden. Foto Bert Pierik

MENS & PLEK / RINNY E. KOOI, BOTANISCH CURATOR SINGELPARK LEIDEN

Op dit moment zet Rinny Kooi zich in voor het Singelpark in Leiden, voor de inrichting van het groene stadspark dat het stenige stadscentrum omzoomt en ook twee begraafplaatsen omvat: 'Een officiële benoeming, maar het is vrijwilligerswerk, hoor.' Ze kent Leiden als haar broekzak, na een lange universitaire loopbaan als onder andere docent Biodiversiteit van Dieren – een analiste die de doctorstitel behaalde en colleges

gaf over een onderwerp als de diversiteit van planten en dieren. Ze deed daarnaast ook veel vakbondswerk. In de tuin van haar vroegere werkplek in de binnenstad, bij de Oude Leidse Sterrewacht, kwamen wel eens botjes tevoorschijn, omdat daar tot 1816 een armenbegraafplaats was geweest. Maar ze raakte pas echt funerair betrokken toen de R.K. Begraafplaats Zijlpoort een bioloog

zocht om een artikel voor een jubileumboek te schrijven over het groen op de begraafplaats. Weer later adviseerde ze ook over bomen en planten op de andere begraafplaats, die aan de Groenesteeg. Tegenwoordig maakt ze deel uit van de werkgroep Groen van Terebinth. Wat haar trof, was de indeling in rangen en standen: 'Op de Groenesteeg werden de gegoede Leidenaren begraven, in kelder- en zandgraven in de eerste en tweede klas. Maar talloze ande-

ren kwamen hier terecht, op de Armenbegraafplaats.' Op Rinny's verzoek zitten we namelijk op een zomers bankje in het Leidse Huigpark, waar vroeger het 'Armenbolwerk' was, vanaf 1816: 'Het begon hier met de begrafenis van een dertienjarig jongetje. Er zijn hier in een eeuw bijna vijftigduizend Leidenaren begraven, overleden ten gevolge van armoede, ziekte en allerlei sociale misstanden. In 1941 zijn de restanten opgegraven en – mooi genoeg – toch nog op de deftige Groenesteeg terechtgekomen, zij het in een verzamelgraf. De geschiedenis van de armen, ja, daar is weinig van overgebleven en die kreeg heel lang nauwelijks aandacht.' Vandaar dat dit park in deze tijden haar funeraire plek is: 'Mede op initiatief van de stichting het Leids Wevershuisje komt hier een monument als herinnering aan de begraafplaats die hier ooit is geweest. Prachtig, hè?' – Er scharrelt een duif voor onze voeten. Ze ziet het meteen: 'Och, kijk, zijn ene poot is ziek!' Even later poseert ze opgewekt bij het monument in aanbouw.

Korrie Korevaart

Rinny E. Kooi bij het herdenkingsmonument dat Leiden voor zijn armen bouwt.

Funeraire wandeling Begraafplaats Cauberg in Valkenburg IN DE MERGEL

Neogotische graven met kapelletje. Foto Bert Pierik

Denk aan Valkenburg en je denkt aan de schoolreis die je in je jeugd maakte met bezoek aan de grotten, de kasteelruïne inclusief de kabel- en rodelbaan. Stadje van kastelen, van vuursteen en van mergel, doorsneden door de Kleine Geul. De levende historie in het heuvelland met vele terrassen aan gezellige straten, waar de geur van gebraden halve haantjes zich moeiteloos vervlecht met het Romeins verleden. Sommige dingen veranderen niet.

Lopend vanuit het stadscentrum in zuidelijke richting passeren we de Grendelpoort en de ruïne van kasteel Valkenburg, en gaan de Cauberg op. Na 250 meter ligt links de oude hoofdingang van begraafplaats Cauberg. Vanaf de straat krijgen we direct een verrassende eerste indruk van de oude grafvelden met de kapel en de neogotische wandgraven. De begraafplaats werd in 1837 in gebruik genomen op de hellingen buiten de stadswallen. Het ontwerp bestond uit drie grafvelden aan weerszijden van een grafkapel, afgezet met een rand van wand- en keldergraven. De kapel is direct na de aanleg van de begraafplaats gebouwd en opgetrokken uit mergel; er liggen enkele Valkenburgse pastoors in begraven.

Voor het echte begin van onze wandeling slaan we, een tiental meters voor de oude hoofdingang, links de Trichtergrubbe in. Die leidt naar de nieuwe ingang van de begraafplaats, aan een cirkelvormig parkeerplein. We passeren het mergelstenen muurtje dat het oude deel van de

begraafplaats omgeeft. Mergel is zo zacht dat mensen er met gemak in kunnen krassen. Generaties bezoekers hebben hier hun naam en (kalver)liefdes achtergelaten.

Galerijen met terrassen

Vanaf het plein krijgen we een moderner beeld van de begraafplaats; donkere blokhagen en ranke bomen steken af tegen de mergelkleurige wanden van de nieuwere galerijgraven, die trapsgewijs op de helling liggen als op de treden van een Romeins theater. Maar in plaats van met publiek zijn de treden bezet met wandgraven in drie lagen. (1)

We volgen de trappen omhoog. Ooit waren dit soort graven uniek voor Nederland. Valkenburg is de eerste plaats waar bijzeten in wandgraven mogelijk werd voor een breder publiek. Rome, Barcelona en Valkenburg... Ja, de Heilig Landstichting had ze, maar op de Cauberg werden ze in grote aantallen op de helling aangelegd. Eerst voor de notabelen op het oude deel, later ook voor gewone burgers. Op elk van de vier verdiepingen is in het horizontale vlak een grafveld ingericht, en deze terrassen blijken behoorlijk diep. De combinatie van galerij- en zandgraven op de terrassen geeft een bijzonder contrast. Op dit nieuwere deel komt weinig grafsymboliek voor. Op de zandgraven vinden we wel kruizen, Christus-koppen, lantaarns en heiligenbeeldjes. Langs de paden,

De combinatie van galerij- en zandgraven op de terrassen geeft een bijzonder contrast

in de schaduw, staan zitbankjes. (2) De galerijgraven zijn elk voorzien van een donkere, rechthoekige sluitsteen met weinig ruimte voor persoonlijke inrichting. Versieringen bestaan uit figuren, foto's, kruisjes en belettering op de sluitsteen. Toch hebben twee echtelieden, in lijn met het romantische idee van het graf-met-de-handjes in Roermond, kans gezien hun verbond tot in de dood te verbeelden: vanuit het ene galerijgraf reikt de hand van de vrouw alvast naar de hand van haar man (die in de naastgelegen grafruimte zal komen te liggen) (4).

Betoverend uitzicht

Bovenaan de trappengalerij (3) ontdekken we het columbarium: een serie eenvoudige betonnen nissen in bakstenen urnenmuren, die in een halve cirkel om een overdekte, intieme afscheidplaats staan. Op het platte dak prijkt een viervlakkige spits met een kruis. Dit is een dankbare plek om de begraafplaats en zijn omgeving rustig te overzien. Er staan veel hoge bomen op en rondom de begraafplaats, maar wat er van het uitzicht op de omringende heuvels resteert, is betoverend.

Op begraafplaats Cauberg – keurig verzorgd, overigens – is het stil. Een eekhoorn dartelt onder de bomen. Af en toe het geruis van een passerende auto maar verder absolute rust. Je kunt hier genieten van de huizenhoge cipressen en het zwoegen van wielrenners die langs de steile helling omhoog kruipen.

Joodse begraafplaats

We dalen één trap af naar het derde terras. Voor ons aan de straatzijde ligt een van de twee joodse begraafplaatsen in Valkenburg. De oorspronkelijke joodse begraafplaats, Langs de Dwingel geheten, ligt aan de voet van de kasteelruïne en was van 1792 tot 1925 in gebruik. Deze nieuwe is in 1928 ingericht. Er zijn nu slechts achttien stenen zichtbaar, verdeeld over twee grafkamers, maar er waren vast ooit meer graven te zien. De meest recente begraving vond hier plaats in 1998, maar de begraafplaats is nog steeds in gebruik. Het protestantse deel van de begraafplaats en de joodse begraafplaats hebben elk ook een aparte ingang, zodat de rouwstoeten – toen de begraafplaats nog katholiek was – niet over de gewijde grond hoefden te gaan.

Mergel en niets anders dan mergel is de norm voor de galerijgraven

Een wielrenner zwoegt de Cauberg op. Foto Korrie Korevaart

Graf met ijsbeer

Wanneer we terug de begraafplaats op wandelen en het laantje volgen dat in het verlengde van de joodse begraafplaats ligt, valt daar het grafmonument op van Willy Georg Hagenbeck (1884-1965): 'Sein Herz gehörte den Tieren' en van zijn vrouw, Eugenie Henriëtte Hagenbeck-Bohnen (1892-1975): 'Haar hart behoorde hem toe.' (5) Op het graf ligt een ijsbeer, een prachtige witte sculptuur. Willy was een telg uit de circusfamilie Hagenbeck en als circusdirecteur samen met zijn stiefzoon Eric Klant betrokken bij de oprichting van diens Dierentuin en Dresseurschool, doorgaans 'Klant's Dierentuin' genoemd. Die lag direct ten zuiden van de begraafplaats, op de plaats waar tegenwoordig een spa gelegen is. Klant leidde dompteurs op die met hun dieren verhuurd werden aan internationale circussen en filmproducenten, tot 1971. Eric Klant en zijn vrouw liggen begraven in het graf naast dat van de Hagenbecks.

Het pad loopt hier dood en, terug bij de joodse begraafplaats, wandelen we door over het protestantse deel in de

Het graf met de liggende ijsbeer van circusdirecteur Willy Hagenbeck en zijn vrouw. Foto Bert Pierik

richting van de trappen naar het oudste deel van de begraafplaats. Daar worden we verrast door het zicht op de kapel en de caveaux (grafkelders). We lopen de trappen af.

Piëta

Beneden staan we voor het graf van de familie Pappers-Flachs uit 1921, rijk versierd met grafsymboliek, fijnwerk en reliëfs. (6) Treurig genoeg verkeert het gedenkteken in slechte staat. Het topstuk van de achterwand bestaat uit een fronton voorzien van een rozenguirlande met daaronder een driedimensionaal gewelf. Hieronder is een gedetailleerde piëta in reliëf uitgehouwen. Onder de kolommen die het fronton ondersteunen, prijken alfa en omega.

We vervolgen onze weg, met de grafkapel rechts van ons. De vensters zijn zo beschilderd (met monogrammen, kransen en andere religieuze symbolen) dat ze de suggestie van glas-in-lood moeten wekken. De kapel is gesloten voor publiek. Dit oude deel van de begraafplaats zit vol grafsymboliek: geknakte bloemen, palmtakken, kransen van eikenbladeren, gesluisde urnen en een enkele gestileerde gevleugelde zandloper. We zien ook talloze decoratieve elementen, zoals druivenranken, fijn- en prikwerk, reliëfs, familiewapens en portretten. Veel versiering heeft een religieus karakter: kruizen, kruisbeelden, Christuskoppen en beeltenissen van Maria met kind.

Overzicht van de wandeling.

Priestergraven zijn voorzien van kelk en hostie, zoals het graf van pastoor Johannes Matheus Prevoo (1884-1966). Er staat zelfs een kruisvormig gietijzeren gedenkteken met Heilig Hart bij het eindpunt van onze wandeling: de oude caveaux. (7)

Gevels en grafkelders zijn een sieraad voor Valkenburg

Piëta, detail van het graf van de familie Pappers-Flachs uit 1921. Foto Bert Pierik

Overeenkomst met begraafplaats Montjuïc in Barcelona

Verbluffende architectuur

Voor deze oudste galerijgraven van Nederland is mergel en niets anders dan mergel de norm. De overeenkomst met de begraafplaats Montjuïc in Barcelona zit ook niet in het materiaal, maar in de constructie: de caveaux van de families Wehry (1885), Palmen (1883), De Quasco (1864) en Habets-Willems (ontworpen door Pierre J.H. Cuypers in neogotische stijl, 1892) bestaan, net als de oude wandgraven op Montjuïc, uit een gevel die een in de helling gelegen ruimte afsluit, waaronder een grafkelder is aangelegd. Vooral die van de familie Palmen biedt een goed inzicht in de constructie. Een trap leidt naar beneden naar een ruimte met een kruisribgewelf waaronder een prachtig altaar is ingericht. Boven dat altaar prijkt de beeltenis van de opgestane Christus, met twee Romeinse soldaten voor de opening van zijn graf. Aan elke kant van dit altaar zitten in de wanden zes maal vier graven (dus 48 in totaal), alle afgesloten met sluitstenen. Ook het torenvormige kapelletje, dat hoort bij de grafkelder van de familie Habets-Willems, heeft een altaar. (8) Aangezien dit boven de helling uitsteekt, kon Cuypers hier gebruik maken van glas-in-loodvensters ter verlichting van de ruimte. De indeling van de feitelijke grafkelder is niet zichtbaar. Gevels en grafkelders zijn een sieraad voor Valkenburg aan de Geul en van belang voor de ontwikkeling van de

Nederlandse funeraire cultuur. De architectuur is verbluffend en de toegepaste materialen en ornamenten zijn overeenkomstig het karakter van de streek. Enkele grafkelders verkeren echter in slechte staat, gezien onder meer verzakkingen en vochtproblemen. Andere grafkelders – ook rijksmonument – lijken er beter aan toe, maar een snelle blik achter de gevel leert dat het beheer vooral cosmetisch is, getuige de mergelkleurige verf op de stenen. Gemeente Valkenburg aan de Geul heeft het initiatief genomen voor renovatie, maar antwoordt desgevraagd 'de situatie zoveel mogelijk te laten zoals het is'.

Sommige dingen veranderen niet, en zeker op begraafplaatsen lijkt de tijd vaak stil te staan. Maar wat zou het prachtig zijn als we in staat zijn om de onverbiddeijkheid van de tijd te temperen en deze begraafplaats met zijn diversiteit in begraafcultuur te bewaren voor toekomstige generaties.

Mark van Haren

Praktische informatie

Algemene Begraafplaats Cauberg
Ingang: Trichtergrubbe
6301 BV Valkenburg aan de Geul

Geopend:

1 april tot 1 november: 9:00 tot 20:00 u

1 november tot 1 april: 9:00 tot 16:00 u

Bij de ingang staat een informatiebord. De begraafplaats is onderdeel van de wandelroute Begraven: onder- en bovengronds, zie mergelnu/wandelroute-begraven.html

De wandgraven zijn afgesloten met donkere sluitstenen. Foto Bert Pierik

'Lyk-statie van den beroemden zee-held Michiel de Ruyter.' Prent uit 1683 van Jan Luyken. Afbeelding Stadsarchief Amsterdam / J. Luyken

De grafkelder van Michiel de Ruyter

Op 18 maart 1677 werd Michiel Adriaenszoon de Ruyter begraven in een grafkelder in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. In deze crypte werden vervolgens nog twee eeuwen nazaten van De Ruyter en hun verwanten bijgezet. Hoewel de grafkelders in kerken al lang geleden onteigend zijn, spelen bij die van De Ruyter tot op de dag van vandaag diens nazaten een rol. Frits de Ruyter de Wildt, afstammeling in de 12^e generatie, is momenteel de belangrijkste vertegenwoordiger en heeft ons van informatie voorzien. Dit verhaal gaat over de wederwaardigheden van de grafkelder door de eeuwen heen en over wat daar nu nog in en bij gebeurt. De aanleiding was het voornemen, een bord aan te brengen in de crypte met de namen van allen die er ooit in bijgezet zijn.

Admiraal Michiel de Ruyter speelde een belangrijke rol bij het veroveren en beveiligen van handelsroutes van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De belangrijkste concurrent daarvan was in De Ruyters tijd Engeland. Tijdens de eerste drie (van vier) Engelse Oorlogen speelde hij een belangrijke rol met de beroemde Tocht naar Chatham (1667), waarbij het Engelse vlaggenschip buitgemaakt werd, als publicitair hoogtepunt. De Staten-Generaal stuurde hem op tal van missies; De Ruyter vocht in Europa, op de Middellandse Zee en in Amerika. In 1664-65 heroverde hij in opdracht van de Staten op de kust van West-Afrika enkele handelsposten op de Engelsen die een rol speelden in de slavenhandel, vooral die van de West-Indische Compagnie. Of De Ruyter zelf daarmee een aandeel in de slavenhandel valt aan te rekenen, is momenteel onderwerp van debat.

De Ruyters dood en balseming

Tijdens een zeeslag op de Middellandse Zee tegen de Fransen, in de buurt van Sicilië, werd De Ruyter op 22 april 1676 getroffen door een kanonskogel die zijn rechterbeen verbrijzelde. Een week later overleed hij aan die verwondingen in de haven van Syracuse. Het lichaam werd gebalsemd en in een loden kist in de kajuit van zijn schip, de Eendracht, geplaatst; de ingewanden werden verwijderd en begraven. Op een in het Nationaal Archief

aanwezige kaart is de plek aangegeven waar een monumentje de begraven ingewanden markeerde. Helaas is dit monumentje niet meer terug te vinden. Het bericht over De Ruyters dood bereikte de Republiek pas in juni. Het eskader bleef nog lang onderweg, zodat het stoffelijk overschot niet eerder dan februari 1677 in Amsterdam aankwam. Bijzonder is dat koning Lodewijk XIV als teken van respect voor de gesneuvelde admiraal saluutschoten liet afvuren vanuit de Franse havens waar de Eendracht passeerde, terwijl Frankrijk sinds het Rampjaar 1672 met de Republiek in oorlog was.

Begravenis

Op 18 maart 1677 vond de begrafenis plaats. Een lange stoet trok door de stad, de mannelijke familieleden achter de kist. Er was veel volk op de been om de gesneuvelde zeeheld de laatste eer te bewijzen. De Ruyter werd ter ruste gelegd in een grafkelder onder het koor van de Nieuwe Kerk. Onder de deksel van de kist bevond zich een glas-in-loodraam waardoor het lichaam – tegen beta-

Door een glas-in-loodraam in de kist was het lichaam te bekijken

ling – te bekijken was. Vier jaar na de begrafenis werd boven de grafkelder het bekende, door Rombout Verhulst (1624-1698) ontworpen, grafmonument aangebracht. De ingang naar de grafkelder bevindt zich aan de achterzijde daarvan. Tegenwoordig staan de toegangsdeuren bovenaan de trap naar de crypte doorgaans open en kun je (door glas) naar beneden kijken, naar de kist van De Ruyter.

Andere bijzettingen

Michiel de Ruyter heeft niet lang alleen in de grafkelder gelegen. Nog in hetzelfde jaar werden de kisten met de stoffelijke overschotten van zijn stiefzoon, Jan van Gelder (1647-1673), diens zoon Michiel en Cornelis Somer, een zontje van De Ruyters dochter Margaretha, in de kelder bijgezet. Zij waren eerder begraven geweest in de Oude Kerk. Gedurende bijna tweehonderd jaar (tot 1866) werden nazaten van de admiraal en hun verwanten bijgezet in de crypte; in totaal 56 personen. Nu is de grafkelder niet klein, maar zoveel kisten is wel erg veel. Om een en ander beheersbaar te houden, hebben in de 19de en 20ste eeuw daarom verschillende ruimings- en samenvoegingsacties plaatsgevonden.

Afstammingslijnen

Hoewel De Ruyter twee zoons had, stierf de familie in mannelijke lijn al snel uit. Onder zijn nazaten zijn enkele takken die zich zeer bewust bleven van hun afstamming. Twee families kregen in de negentiende eeuw het recht 'De Ruyter' aan hun familienaam toe te voegen en zo ontstonden de namen De Ruyter de Wildt (in 1817) en De Ruyter van Steveninck (1842). Een andere belangrijke tak draagt de naam Elias. Op basis van oude afspraken beschouwde de familie Elias het linker gewelf als haar bezit, de familie De Ruyter de Wildt het rechter.

Ruimingen

Op een prent van Lambert Gerrits uit 1813 is te zien hoe opeengestapeld de kisten in de crypte stonden. De tekening geeft vooral een kijkje in het rechter gedeelte. Links onder staat de grote kist van Michiel de Ruyter.

De grafkelder in 1813. Tekening van Gerrit Lamberts. Afbeelding Stadsarchief Amsterdam / G. Lamberts

In 1835 vond een eerste grote (op)ruiming plaats. Aan de linkerkant, die veel voller was dan de rechterkant, werden de stoffelijke overschotten uit 23 kisten samengebracht in één verzamelkist. Daarnaast bleven er nog zeven kisten en kistjes staan.

Tot 1866, toen het bijzetten in de kerk definitief verboden werd, werden er aan de Elias-kant nog twaalf personen bijgezet en een kist in het midden, die van Jacoba Maria Parker (1774-1854), de verbindende schakel tussen de familie De Wildt en Michiel de Ruyter. In 1870 werden zes van de nieuwste kisten van de familie Elias overgebracht naar een nieuwe grafkelder op de protestantse begraafplaats in Muiderberg.

De grafkelder in 1881. Tekening van Johan Rieke. Afbeelding Stadsarchief Amsterdam / J.G.L. Rieke

Herkisting De Ruyter

Een tekening van Johan G.L. Rieke toont de situatie in 1881, opnieuw gezien in de richting van het rechtergewelf. In het middengedeelte de kist van Jacoba Parker en achterin de gestapelde kisten van alle niet-Eliassen die voor een deel in deplorabele toestand verkeerden. Ook de kist van De Ruyter zelf was kapot. Eveneens in 1881 werd Michiel de Ruyter, op kosten van de Staat, opnieuw gekist en prominent in het middengewelf geplaatst. De stoffelijke resten uit de overige kisten werden samengevoegd in enkele verzamelkisten.

Huidige situatie

Na enkele verdere tussentijdse samenvoegingen, ontstond – nog steeds in overleg met de families Elias en De Ruyter de Wildt – in 1956 de situatie zoals die nu is: in het midden de kist met De Ruyter zelf en links daarvan een verzamelkist-Elias en aan de rechterkant een verzamelkist met de overige familieleden. Jacoba Parker werd ten onrechte als aangetrouwd beschouwd en elders in de kerk onder

In 1881 werd De Ruyter op kosten van de staat opnieuw gekist

Huidige situatie in de grafkelder, met de kist van De Ruyter in het midden en ter weerszijden een verzamelkist. Aan de wand de zilveren Hongaarse lauwerkrans. Foto Bert Lever

een zerk begraven, waar haar kist later voor de aanleg van vloerverwarming geruimd werd. Tijdens de werkzaamheden in 1956 werd de kist van De Ruyter nog eenmaal geopend. Hij zag er inmiddels zo slecht uit, dat toen gemaakte foto's op verzoek van de familie vernietigd zijn.

Eerbetoon

Tot op heden wordt op deze plek eer bewezen aan de admiraal, die tot onze grote zeehelden gerekend wordt. Jaarlijks organiseert de Stichting Michiel de Ruyter een goed bezochte herdenking in de Nieuwe Kerk. Dat eerbetoon voor De Ruyter komt ook uit Hongarije. Ongeveer de helft van de linten achter zijn kist en een krans erop hebben de kleuren van de Hongaarse vlag. De achtergrond hiervan is, dat De Ruyter in 1676 door onderhandelingen 28 Hongaarse predikanten uit slavernij op Spaanse galeien bevrijdde. Zij waren door de rooms-katholieke Habsburgse keizer Leopold I (tevens koning van Hongarije), die optrad tegen het protestantisme in zijn rijk, aan Spanje uitgeleverd. Dit is nog steeds niet vergeten door de Hongaren. Zo werd er in 1895 in Debrecen, de 'protestantse hoofdstad' van Hongarije, een gedenknaald voor *De Ruyter Mihály* opgericht. In 1907 stuurde de Hongaarse Gereformeerde Kerk een zilveren lauwerkrans naar Amsterdam, met op de bladeren de namen van de predikanten. Deze hangt achter de kist van De Ruyter aan de wand.

Herinneringsbord

Op initiatief van de Stichting Michiel de Ruyter is een herinneringsbord ontworpen met de namen van alle 56 personen die ooit in de grafkelder zijn bijgezet. Het is op 9 februari jl. onthuld door de Hongaarse ambassadeur András Kocsis en viceadmiraal bd Matthieu Borsboom. Het was de bedoeling het bord binnen afzienbare tijd in de crypte aan te brengen. De voorzorgsmaatregelen tegen coronabesmettingen verhinderen dit vooralsnog.

Bert Lever en Daniël Reinders

Meer informatie op de site deruyter.org

De onthulling van het herinneringsbord door de Hongaarse ambassadeur András Kocsis (l) en viceadmiraal bd Matthieu Borsboom. Foto Bert Lever

Graftrommels: (ook) iets voor volgende generaties?

Het afgelopen decennium is er steeds meer aandacht gekomen voor een haast vergeten funerair object: de graftrommel. Een (meestal) ovale of ronde trommel, afgedekt met een glasplaat, die vooral diende als bewaardoos voor een (kunst)grafkrans. Ook *Terebinth* besteedt er geregeld aandacht aan. Hoe staat het met de bekendheid en het gebruik van graftrommels anno 2020?

In 2013 is, na jaren onderzoek, *Graftrommels en (kunst)kransen in Nederland* van Leon Bok en Evert Jan Halkus gepubliceerd. De auteurs schrijven dat de opkomst van de graftrommel (ook wel grafdoos of kransdoos) waarschijnlijk samenhangt met industriële ontwikkelingen. Na 1850 werd het namelijk mogelijk om voor een redelijke prijs ijzer te verwerken tot trommel. Na 1914 kon ook de gewone arbeider een trommel aanschaffen. Vlakglas is dan machinaal te produceren en behalve ijzer kan ook zink veel en gemakkelijk geproduceerd worden. Ondanks de gevoeligheid van het materiaal voor verval, bleek het een populair object te worden. Dat blijkt uit foto's van begraafplaatsen en advertenties uit de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw, waarop er veel te zien zijn.

Anno 2020 worden nog maar weinig trommels neergezet. Deels doordat, in de periode dat het gebruik van de graftrommels een hoogtepunt kende, begraafplaatsen de plaatsing ervan gingen verbieden. Ze verboden kunstkransen, hekwerken, beplanting en andere graftekens die niet overeenkwamen met het gewenste karakter. Decoraties verdwenen, vervallen graftrommels werden verwijderd en begraafplaatsen werden uniform en praktisch. Sinds 2008 probeert het bedrijf Graftrommels uit Barneveld nieuw leven in de graftrommel en het gebruik daarvan te blazen; het biedt water- en weerbestendige graftrommels aan.

Object of gebruik behouden?

De bovengenoemde auteurs en de Nederlandse Stichting tot behoud van de Graftrommel pleiten voor inventarisatie en behoud van graftrommels. De afgelopen jaren zijn er veel berichten en artikelen verschenen over het restauratiewerk van de stichting, die ook was genomineerd voor de Gouden Terebinth 2020. Indien mogelijk worden graftrommels na restauratie teruggeplaatst op de oorspronkelijke plek. Ook het nawoord van het boek benadrukt dat het de bedoeling is om de graftrommels zoveel mogelijk in situ te behouden. Terecht: een graftrommel hoort op een begraafplaats. De context zegt namelijk iets over de functie van de graftrommel en de begraafcultuur die daarbij hoort. Lukt het niet om de graftrommel terug te plaatsen op zijn originele plek, dan wordt hij elders neergezet. Afhankelijk van de situatie kan dit in een kerk, een gebouw op de begraafplaats of een museum zijn. Hiermee

verliest de graftrommel zijn originele functie en wordt hij 'gemusealiseerd'.

In wat tot nu toe is gepubliceerd over graftrommels, ligt de focus vooral op het object zelf. Hierbij gaat het om het praktische gedeelte van het bewaren voor de toekomstige generaties, zoals restauraties. En hoewel bij genoeg trommels de functie in stand wordt gehouden, en dus de

Graf IJzerman op begraafplaats Zorgvlied, 1891. Er zijn diverse graftrommels te zien. Foto Stadsarchief Amsterdam / Jacob Olie

begraafcultuur, is dit niet het behouden (en dus voortzetten) van het gebruik. Maar wat willen we bewaren? De graftrommels als object? Of behouden we ook het gebruik van de graftrommels?

Behoud graftrommel als gebruik

Wanneer we het over het gebruik van graftrommels hebben, dan gaat het al snel over 'de begraafcultuur'. En wanneer je gebruiken en culturen wilt behouden, dan moet je deze zien als immaterieel erfgoed. Denk aan bloemencorso's, Koningsdag, kermessen, andere markten en feesten en Brabants worstenbroodje. Die zijn allemaal opgenomen in de Inventaris Immaterieel Cultureel Erfgoed Nederland. Waarom niet graftrommels toevoegen aan deze lijst? Het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland definieert immaterieel erfgoed als volgt: 'Cultuuruitingen die door erfgoedgemeenschappen worden beleefd als erfgoed en hun een gevoel van identiteit en continuïteit geven. Dit immaterieel erfgoed wordt steeds opnieuw vormgegeven in samenhang met maatschappelijke veranderingen en in interactie met de sociale omgeving en van generatie op generatie doorgegeven.'

Deze definitie kan zeker worden toegepast op het gebruik van graftrommels. Het plaatsen van graftrommels is namelijk een traditie geweest in onze begraafcultuur. Aan-

De context van een graftrommel
zegt iets over zijn functie

Wat vindt een volgende generatie van belang?

gezien er bedrijven zijn die nu nog steeds graftrommels verkopen, is het gebruik ook nog niet (helemaal) uitgestorven. Integendeel, dat heeft alleen een andere vorm gekregen in samenhang met maatschappelijke veranderingen. Zo worden er nu, in plaats van kunstbloemen, vooral persoonlijke objecten in de trommels geplaatst. En er zijn organisaties die zich inzetten om zowel de objecten te bewaren als om mensen bewust te maken van de geschiedenis, zodat zij het gebruik kunnen voortzetten en doorgeven aan volgende generaties.

Behoud graftrommel als object

De eerste stappen tot behoud zijn gezet: het inventariseren van de trommels, en vrijwilligers en beheerders bewust maken van graftrommels op hun begraafplaats. Maar om erfgoed te kunnen behouden moet er een maatschappelijk draagvlak zijn. Als een nieuwe generatie het niet belangrijk vindt om graftrommels te bewaren, dan zijn alle restauraties ervan immers voor niets geweest. En als de volgende generatie niet bekend is met het gebruik van graftrommels, dan sterft dat uit.

Erfgoed speelt een rol bij identiteitsvorming. Zo'n begraafcultuur roept niet alleen vragen op, maar geeft ook antwoorden: over identiteit en onze (vroegere) samenleving. Als we graftrommels willen behouden, is het belangrijk om inzichtelijk te krijgen waarom ze een bijzonder onderdeel van onze begraafcultuur zijn. Wat vertellen graftrommels over onze begraafcultuur in 1850 of 1914? Als we willen dat een volgende generatie de graftrommels behoudt, moeten we ervoor zorgen dat die ze belangrijk

gaat vinden. Maar wat vindt een volgende generatie van belang? Wat stelt die zich voor bij het plaatsen van een graftrommel?

Graftrommels voor volgende generaties?

Om enig inzicht te krijgen in waarom iemand van mijn generatie wel of niet een graftrommel zou plaatsen, heb ik een klein onderzoek afgenomen. Eén dat helemaal past bij mijn generatie, namelijk via Instagram Stories. De gemiddelde leeftijd van de (bij de eerste vraag) 77 respondenten was 28 jaar en bijna niemand (slechts vier personen wel) had ooit van graftrommels gehoord of ze gezien. Mijn belangrijkste vraag: Waarom wel of niet graftrommels gebruiken anno 2020?

Aangezien er tegenwoordig toch meer gecremeerd dan begraven wordt, was ik benieuwd of dit bij leeftijdgenoten een reden zou zijn om graftrommels aan zich voorbij te laten gaan. Onder de 28 reacties op deze vraag was er maar één van iemand die aangaf zich liever te laten cremen of resomeren. De meest voorkomende reden om wel een graftrommel te plaatsen was dat het respondenten erg persoonlijk leek.

Of we nu alleen de objecten willen behouden of ook het gebruik willen voortzetten, het is duidelijk dat we nog veel onderzoek kunnen en moeten doen. Natuurlijk kunnen we niet voorspellen wat toekomstige generaties van belang vinden, maar we kunnen hun wel duidelijk maken, waarom wij iets belangrijk vinden. Een uitgebreid onderzoek naar het gebruik en de begraafcultuur, en desgewenst een goede waardstelling kunnen helpen maatschappelijk draagvlak te creëren om de historische objecten te behouden en het gebruik ervan zowel te herinneren als voort te zetten.

Koos Brandon Bravo

REACTIES UIT HET ONDERZOEK

Waarom wel gebruiken?

- Ziet er mooi uit
- Het is wat anders dan de gewone bloemen of kaarsen
- Het is erg persoonlijk, persoonlijker dan een grafsteen
- Tastbare herinneringen
- Lijkt mij uniek en creatief
- Wat je erin plaatst blijft langer goed, dus duurzaam. Zegt iets over de tijdgeest (van de persoon)
- Alles is nu tijdelijker, door het internet enz. Misschien past dit er juist daarom beter bij dan grafstenen. Ervan uitgaande dat dit ook op natuurlijke wijze vervalt
- Alleen als nabestaanden het willen plaatsen

Waarom niet gebruiken?

- Ben bezorgd om de materialen
- Lijkt mij niet goed voor het milieu
- Past niet bij (mijn) geloof
- Vervalgevoelig
- Niet mijn smaak
- Ouderwets
- Past niet bij mijn beeld van herdenken. Ziet er vreemd uit

Schermafbeeldingen van het onderzoek

VAN WITTE KRUIZEN NAAR ZWART-WIT FOTO'S

De Amerikaanse begraafplaats bij Margraten behoort tot de bekendste Nederlandse oorlogsbegraafplaatsen. Het is zeker de meest beschrevene. Er zijn boeken verschenen van en over de commandant en over een zwarte soldaat die de begraafplaats hielpen aanleggen, over ooggetuigen en over de dodenherdenkingen bij de witte kruizen.

Dit boek somt de namen op van alle militairen die op Margraten liggen. Bovenal krijgen velen van hen via zwart-wit foto's een gezicht. Hun verhalen kunnen worden verteld dankzij het bijhouden van de *Fields of Honor-Database* sinds 2008. Natuurlijk blijft de massaliteit van de kruizen indruk maken. Maar de foto's en de verhalen maken de geschiedenis persoonlijker. Uit de verhalen blijkt dat je uiteraard kunt sneuvelen tijdens een gevecht, maar ook ten gevolge van een uit de hand gelopen geintje om perziken. Recent krijgen anoniem begraven militairen dankzij DNA-onderzoek alsnog een gezicht. Er is niet veel op de publicatie aan te merken. Alleen is de inleiding enigszins onbevredigend. Het verhaal over de veldslagen kennen we nu wel. Het was interessanter en passender geweest als nog eens was samengevat hoe de Amerikanen hun gesneuvelde identificeerden, begroeven en vaak herbegroeven. Bovendien was het boeiend geweest om te vertellen hoe

de informatie over de militairen is verzameld. Nu wordt dit bewonderenswaardige onderzoek in enkele pagina's samengevat. Hoe dit zij, dit boek is een indrukwekkend eerbetoon aan Amerikaanse militairen wier leven is weggenomen. Het formaat is kloek als dat van een koffietafelboek, de foto's zijn prachtig en de bijlagen met uitleg over het Amerikaanse leger zijn zinvol. Dit papieren monument is een nieuwe stap in het levend houden van de herinnering aan een gruwelijke oorlog en onze Amerikaanse bevrijders.

Wim Cappers

J. Videt, S. Vonk en A.-J. van Hees, ed.
De gezichten van Margraten. Zij bleven voor altijd jong. (Zutphen: WalburgPers, 2020),
320 pp., ISBN 978-94-6249-467-1, € 39,99.

TE VERSCHIJNEN: HET BEGRAAFPLAATSGEVOEL

Eind oktober verschijnt *Het begraafplaatsgevoel*, een bundel interviews waarin bekende Nederlanders vertellen over hun liefde voor begraafplaatsen. Zoals Freek en Hella de Jonge, Nelleke Noordervliet: 'Op een begraafplaats denk ik: die zijn ook allemaal gegaan, waarom zou ik het niet kunnen?'; Mensje van Keulen, Hans Dorrestijn: 'Vergeleken met het bejaardentehuis is een begraafplaats een oord van grote schoonheid'; Olga Zuiderhoek, Hugo Borst: 'Wat is een stad zonder een markante begraafplaats?'; Jan Slagter en Marli Huijer: 'Mensen zijn op zoek naar oases

van rust en daar worden nieuwe locaties voor gecreëerd, terwijl, die plekken zijn er al: begraafplaatsen.'

De 39 prominente Nederlanders zijn geïnterviewd en op de foto gezet door Anna Kroon, meestal op een door hen zelf uitgekozen begraafplaats. Alle interviews verschenen eerder in *De Begraafplaats*. Het boek bevat 88 pagina's en kost € 15.

Als u het boek vóór 30 september reserveert, betaalt u geen verzendkosten. U kunt een exemplaar reserveren via de website stichtingindelijk.nl/begraafplaatsgevoel of via een mail naar info@stichtingindelijk.nl

VOORINTEKENING: OVER DE GROENE ZODEN, DEEL 2

Er zijn honderden kerkhoven en begraafplaatsen die de moeite van een bezoek waard zijn. Elk kwartaal staat er een funeraire wandeling in dit blad en een aantal jaren geleden publiceerde Terebinth *Over de groene zoden*, met 23 wande-

lingen. Nu staat hiervan deel 2 op stapel – weer met prachtige foto's én met handige kaartjes – onder redactie van Bartho Hendriksen en Korrie Korevaart. Met beschrijvingen van wandelingen in onder andere Almelo, Amsterdam, Deventer, Fochteloo & Oosterwolde, Groningen, Hilversum, Huizum (Fr.), Hulst, Rotterdam, Tilburg, Utrecht en Valkenburg.

Terebinth publiceert dit deel eind 2020, op tijd voor de feestdagen. Als donateur van Terebinth kunt u intekenen op deel 2 met 15% korting op de verkoopprijs van € 14,95 – dus voor € 12,70 per exemplaar. De voorintekening loopt tot 1 november. Betaling (aantal exemplaren plus portokosten) na ontvangst. Wees er snel bij. Stuur een mail met uw naam,

adresgegevens en het aantal gewenste exemplaren naar: bureau@terebinth.nl (of bel: tel. 06 2417 3646).

VIRTUELE RONDLEIDING DE BILT

Het onlinemuseumdebilt.nl heeft sinds kort een uitvoerige rondleiding langs de begraafplaatsen en kerkhoven van de gemeente op zijn website staan. Het gaat om dodenakkers in de plaatsen Bilthoven, De Bilt, Groenekan, Westbroek en Maartensdijk. Informatieve teksten over de geschiedenis van de begraafplaatsen, als ook over enkele specifieke grafmonumenten en de personen voor wie die bestemd waren, zijn aan elkaar gekoppeld. Helaas is het aantal foto's beperkt.

Graftrommels zijn intrigerende objecten, maar door de spiegelende glasplaat vaak lastig te fotograferen. Toch geven de foto's in de reportage een mooi beeld van deze vorm van grafcultuur. Vrijwel alle trommels zijn afkomstig uit het noorden en oosten van het land, behalve de foto links onder op p. 14. Dat fraaie hekwerk met geïntegreerde, uitbundig versierde, graftrommels staat om een graf aan de Tongerseweg in Maastricht. De foto ernaast, en de twee rechtsboven op p. 15, zijn gemaakt in het eerste graftrommelmuseum van Nederland, op de Algemene Begraafplaats in Goor. Verder graftrommels in Ruinerwold, Roden, Haaksbergen (de rechthoekige), een aantal uit de provincie Groningen – waaronder een die is opgenomen in de stele (linksboven p. 15). Nog twee vermeldenswaardige: op p. 15, middenonder, is de trommel te zien voor Jan Doosje, die als represaillemaatregel in 1943 werd geëxecuteerd. En midden links op p. 14 een vervallen hekwerk en trommel op de begraafplaats van de buurtschap Zwartewatersklooster. In verval schuilt ook schoonheid.

Foto's: Bert Pierik

De graftrommel van meester Tammeling – ook een onderwijsmonument

Terebinth heeft de afgelopen jaren aandacht gegeven aan graftrommels, maar ze krijgen nog niet overal de aandacht die ze verdienen. Ook omdat de Open Monumentendagen onderwijsmonumenten als thema hebben, volgt hier het verhaal van de graftrommel van meester Tammeling op de gemeentelijke begraafplaats in Oostvoorne. Om te laten zien dat we bij onderwijsmonumenten niet alleen aan oude schoolgebouwen moeten denken, maar dat gedenktekens voor meesters en juffen daar ook onder vallen.

Hoe begon het? Een enkeling in het dorp wist nog wel dat er ergens voorin op de begraafplaats aan de Voorweg een hoopje oud roest lag – een graftrommel. Steevast volgde dan uitleg: dat er vroeger overal van dat soort blikken trommels op graven gelegen hadden, met kunstbloemen erin. Dat de een na de ander verdwenen was en dat er op heel Voorne misschien nog maar eentje over was: die in Oostvoorne.

De graftrommel van meester Tammeling in 2017, na ruim tachtig jaar in weer en wind. Foto Korrie Korevaart

Roze spaarvarken

Kortom, veel jongeren kenden het verschijnsel graftrommel niet en veel ouderen hadden er wel een herinnering aan, maar oude foto's van de begraafplaats met graftrommels kwamen helaas niet boven water.

De gemeente begreep intussen dat de trommel iets bijzonders was. Een speurtocht naar de nabestaanden leidde

naar de achterkleinkinderen in het noorden des lands, maar die wisten van geen trommel. De gemeente gaf daarom, vanwege het cultuurhistorisch belang, toestemming de trommel te laten restaureren door de medewerkers van de Nederlandse Stichting tot Behoud van de Graftrommel in Veenhuizen (genomineerd voor de Gouden Terebinth 2020).

De Historische Vereniging Westelijk Voorne begon in november 2017 een kleine actie op de plaatselijke kerstmarkt, waar bezoekers hun euro's in een roze spaarvarken stopten. Anderen maakten geld over en de vereniging zelf vulde in 2018 het tekort van de restauratiekosten aan.

Onthulling door de burgemeester

Er ging even wat tijd overheen, maar op 21 februari jl. was het dan zo ver: de burgemeester van Westvoorne (waar Oostvoorne deel van uitmaakt), Peter de Jong, onthulde op een daarvoor speciaal georganiseerde bijeenkomst in Rockanje de gerestaureerde trommel voor een publiek van ruim zestig belangstellenden. Die luisterden aandachtig, ook naar de uitleg van Pieke van Doorn, die met haar man helemaal uit Veenhuizen was gekomen om te vertellen over het restauratiewerk van de stichting. De lokale pers was aanwezig, en dat betekende nog een keer aandacht voor de graftrommel in de krant en op internet. De gerestaureerde graftrommel gaat niet terug naar zijn oorspronkelijke plek in de buitenlucht, om eventuele

De trommel in 2020, gerestaureerd door medewerkers van het graftrommelatelier in Veenhuizen. Foto Lenie Manintveld

Op de begraafplaats lag een hoopje
oud roest

diefstal en nieuw verval te voorkomen. De aula op de begraafplaats leek geen goed alternatief. De beste plaats was de Oudheidkamer in Oostvoorne. De bestuursleden zijn buitengewoon blij dat de gerestaureerde trommel sinds 1 september in hun tentoonstellingsruimte staat. Daar zal hij toeristen en dorpsbewoners erop attenderen dat de drie begraafplaatsen in Westvoorne een bezoek waard zijn. Intussen is er – prettig neveneffect – nog een trommel (met kaardebollen) in het naburige Brielle gevonden... Eind goed, al goed.

Tammeling vervulde een onmisbare rol in de samenleving

bestaan: ‘Het bericht van overlijden van dezen humanen man zal velen met ons diep hebben geschokt. In den leeftijd van nog slechts 47 jaar is hierdoor voor goed heengegaan de man door wiens ijver, nauwgezette plichtsbetrachting, en uitstekend onderwijs velen zijn geslaagd

Meester Hendrik Tammeling te midden van een groep leerlingen; vermoedelijk schooljaar 1920-1921. Twee meisjes houden een bord vast met ‘Fransche Cursus Examen’. Foto collectie Kees Hoogenboom, Amsterdam

Foto van de meester

Niemand kon iets over de herkomst van de trommel vertellen. Hij stond op het graf van Hillechien Brinker-Vennema (1860-1927). De grafsteen vermeldt nog een tweede naam, die van H. Tammeling (1886-1934), de zwager van Hillechien. Overlijdensberichten in de *Nieuwe Brielsche Courant* en het *Nieuwsblad van het Noorden* maken duidelijk dat het om het graf van Hendrik Tammeling gaat, afkomstig uit de provincie Groningen. Hij was hoofdonderwijzer aan de lagere school in Oostvoorne. De kinderen van ‘school 1’ zorgden voor een aparte overlijdensadvertentie in de krant, naast die van zijn collega’s, en lieten weten: ‘Zijn vriendelijke leiding zal nog lang in onze herinnering blijven.’

De *NBC* beschrijft op 23 februari 1934 zijn begrafenis: ‘De belangstelling was enorm.’ De verslaggever gaat uitgebreid in op Tammelings verdiensten (als ouderling, bestuurslid van de vereniging Tot Nut en Genoegen, voorzitter van de plaatselijke VVV, etc.) en op de prominenten die hem de laatste eer bewezen met hun aanwezigheid, met bloemstukken en toespraken. Zo’n beschrijving laat zien dat hij, zoals veel leerkrachten toen en nu, een onmisbare rol in de gemeenschap vervulde en zeer gewaardeerd werd. Een in memoriam in de *NBC* van een week eerder, 16 februari, laat daar geen twijfel over

in hun pogingen een nuttig lid der maatschappij te worden. Ontelbaar is het aantal dergenen, die hij op voorbeeldige wijze heeft voorbereid voor het toelatings-examen voor hogere onderwijsinrichtingen of voor diverse andere examens. Ook na beëindiging der studies was hij steeds met raad en daad bereid zijn leerlingen voor te lichten en voort te helpen.’

De kinderen van zijn school zongen op zijn begrafenis een ‘toepasselijk lied’. Helaas is er in de archieven niets terug te vinden, maar de veronderstelling ligt voor de hand dat de graftrommel een teken van respect van de schoolkinderen of van zijn collega’s is geweest. Overigens: een week vóór de onthulling van de gerestaureerde graftrommel dook er een foto van meester Tammeling op. Ja, beslist een vriendelijk man.

Korrie Korevaart

Ziet u op een begraafplaats een verwaarloosde graftrommel? Neem dan contact op met de medewerkers van de Nederlandse Stichting tot Behoud van de Graftrommel: stichtinggraftrommel@gmail.com. Zij brengen de staat van de trommel dan onder de aandacht van de beheerder en overleggen over mogelijke restauratie.

De geschiedenis van Naaldwijk ligt op het kerkhof, of: wat te doen bij dreigende ruiming?

Begin mei kopte de editie Westland van het *Algemeen Dagblad*: 'Begraafplaats aan de Dijkweg gaat flink op de schop'. Misschien niet echt groot nieuws, want de laatste bijzetting was in 1981 en per 1 januari 1982 werd het kerkhof formeel gesloten. Na dertig jaar vereiste grafcrust is het dan ook niet verwonderlijk dat de eigenaar plannen met het perceel heeft. Wat gaat hier gebeuren? Altijd interessant, want plannen voor ruiming worden in veel plaatsen gemaakt – maar alternatieven zijn er (gelukkig) ook.

Foto op een kindergraf, op zich al een tijdsbeeld.

De journalist van het *Algemeen Dagblad* legt het uit. Circa driehonderd grafmonumenten worden verwijderd en vernietigd, alle coniferen worden gerooid en wat er over is van de begravenen gaat in een verzamelgraf op het voorste deel. Eindresultaat: een net grasveld met struiken eromheen. In de toekomst zijn 'woningen ... niet uitgesloten.' Staat er al een projectontwikkelaar klaar?

Afscheid op Open Monumentendag

Sommige lokale historici komen hiertegen in het geweer, zoals het bestuur van het Genootschap Oud Westland, dat een bezwaarschrift indient tegen het verlenen van de omgevingsvergunning voor het 'herinrichten'. De andere historische vereniging bedenkt een tekst voor het informatiebord dat er na de ruiming moet komen. Ook natuurclubs en nabestaanden dienen bezwaarschriften in; een enkeling had al een boze, verdrietige brief voor parochiebestuur en bisdom klaarliggen.

Het parochiebestuur heeft de contactpersonen van de graven in mei een brief gestuurd, die ook aan het hek van het kerkhof hangt. Het bestuur schrijft dat het kerkhof een fraaie dorpsosse is waarvan de voortuin behouden blijft. De parochie is namelijk aan deze plek gehecht, omdat

hier de eerste katholieke kerk in Naaldwijk na de Reformatie werd gebouwd. De kosten van groot onderhoud aan het groen, van de noodzakelijke restauratie van de kerkhofmuren (aan drie zijden), het permanente onderhoud van het terrein plus de bouw van een appartementencomplex ernaast (?) nopen de kerk het kerkhof te ruimen. Belanghebbenden mogen de gedenktekens van hun familie binnenkort ophalen en verder kan iedereen die wil op Open Monumentendag een laatste blik op het geheel werpen.

Wiens belang

Een aparte invulling van Open Monumentendag: afscheid nemen van cultureel erfgoed. Zo gaan kerk en gemeente dus met de geschiedenis om. De kerk heeft geen geld voor het onderhoud, de gemeente heeft het kerkhof (dat dateert uit 1830) niet de status van gemeentelijk monument weten te verlenen. Kortom, de overheid is ernstig tekortgeschoten door dit unieke historische monument van de katholieke gemeenschap niet veilig te stellen voor de toekomst. Maar misschien is het nog niet te laat. Is deze begraafplaats dan niet in de eerste plaats de verantwoordelijkheid van het parochiebestuur? Nee, dit gaat alle

Het toegangshek van het R.K. Kerkhof aan de Dijkweg in Naaldwijk, met de bronzen piëta van de Belgisch-Nederlandse beeldhouwer Albert Termote (1878-1987), in de voortuin.

Zet in op andere functies van een oude begraafplaats

Naaldwijkers aan. Zeker, er liggen priester- en zustergraven (die keurig verhuisd worden), maar het gaat om meer. Ook veel Naaldwijkse middenstanders kregen hier hun laatste rustplaats: slagers, bakkers en schoenmakers. En onderwijzers! Iedereen kent wel iemand die er familieleden heeft begraven. Gaat dit over respect jegens het voorgelacht en het bewaren van de herinnering aan de lokale geschiedenis, er is ook nog een ander, verder strekkend argument. Landelijk staat onze begraafcultuur namelijk ernstig onder druk, zeker de katholieke. Daarom is dit een speciale plek, die met de typerende grafstenen uit de periode 1940-1970 een uniek tijdsbeeld vasthoudt. Met de jaren wordt dit kerkhof alleen maar bijzonderder. In 2004 werd de procedure voor de status van gemeentelijk monument al in gang gezet. Spijtig genoeg is die procedure toen niet afgerond.

Toekomst

Het parochiebestuur heeft in het parochieblad van 3 augustus laten weten dat 'veel contactpersonen geen moeite hebben met het besluit van het parochiebestuur'. Dat klopt. Terebinth sprak inderdaad een paar moedelozen, die zich zorgen maken over de kosten van onderhoud en restauratie – waar moet het geld vandaan komen? Maar er zijn ook Naaldwijkers die niet berusten in de dreigende ruiming. Het werd al snel duidelijk dat de Westlandse daadkracht ook ingezet kan worden voor dit kerkhof in nood. Waar dit toe geleid heeft? Na wat overleg liggen nu een aantal bezwaarschriften op tafel, en wordt de status van gemeentelijk monument aangevraagd door Heemschut en Terebinth samen.

Daarnaast stelt de ene particulier voor snel een stichting op te richten, omdat hij wil dat het kerkhof blijft bestaan, zodat zijn kinderen weten waar ze vandaan komen. Een ander, met veel familieleden op het kerkhof, biedt een paar honderd euro aan als vrijwilligers de gedenktekens van zijn familie willen opknappen. Nog een ander wil een onderhoudsclub voor het kerkhof regelen – want als dat kan voor de voetbalclub, moet het hiervoor ook lukken. Er volgen nog meer suggesties: 'We moeten met het parochiebestuur om de tafel. Het kan een stiltepark worden, want er is te weinig groen in het centrum. Er zijn vast bedrijven die de muur kunnen restaureren, groenopleidingen die kunnen helpen bij de sanering van bomen en struiken. Er moet een restauratieplan komen. Als het parochiebestuur 140.000 euro aan de herinrichting kwijt is, kan dat misschien ook anders besteed worden en de gemeente kan meehelpen subsidies te vinden...'

Landelijk staat onze begraafcultuur ernstig onder druk, zeker de katholieke

Het eigenlijke kerkhof, achter de voortuin, met de priestergraven bij het kruis en de keldergraven. Linksvoor de zerk met een afbeelding van een gevleugelde zandloper op het graf van priester Mazza, die in 1830 de grond voor het kerkhof aankocht en kort daarna overleed.

Leerzaam

Wat kunnen we van Naaldwijk leren? Het hardop tegen elkaar zeggen als er iets vreemds is aan bepaalde plannen. Op tijd opletten: denk aan het aanvragen van de status van gemeentelijk monument voor een hele begraafplaats of voor gedeelten daarvan. Hulp en advies zoeken: bij de overheid (via kerkenvisies!), Terebinth of andere organisaties. Zet in op andere functies van een oude begraafplaats, als dorpspark of als sociaal project voor gewone en ongewone mensen. Het onderhoud van zo'n plek vinden velen een prachtige vrijetijdsbesteding. Ook mensen met een uitkering willen er graag werken. Denk na of er weer opnieuw begraven kan worden, of er asbussen bijgezet kunnen worden. Er zijn talloze voorbeelden in Nederland waar dit gelukt is. Kortom, blaas het kerkhof samen nieuw leven in. De Naaldwijkers vinden zeker een oplossing, is onze voorspelling.

Korrie Korevaart

Het hoekje kindergraven rechts van het tweede toegangshek, met het enige oorlogsgraf op dit kerkhof.

THEMADAG 10 OKTOBER: BEGRAVEN IN MONTFERLAND

Binnen de grenzen van de gemeente Montferland liggen verscheidene begraafplaatsen en kerkhoven. Op deze dag krijgen er vier aandacht: de begraafplaats Martinus in Didam (gesticht in 1837), en in 's-Heerenberg: de Joodse begraafplaats (ca. 1752), de Protestantse Begraafplaats (met een grafkelder die in 1638 voor het laatst werd gebruikt) en de Oude R.K. Begraafplaats De Goede Herder (in 1863 ingewijd). Wat is de stand van zaken rond deze historische begraafplaatsen? Wat wordt er gedaan aan hun behoud? Door wie en hoe? Aan het eind van de dag zijn de deelnemers aan dit programma helemaal op de hoogte. Jack Ariës, die het idee voor deze middag aandroeg, hoopt ook antwoord te krijgen op de vraag, wat er gedaan kan worden om het bezoek aan deze historische plekken te stimuleren.

Het programma begint om 11:00 u in Grandcafé De Snor, Molenstraat 2, 7041 AE 's-Heerenberg. 's Ochtends zijn er lezingen over Begraafplaats Martinus te Didam en de Joodse Begraafplaats te 's-Heerenberg. Na de lunch zijn er rondleidingen over de Protestantse Begraafplaats en de oude R.K. Begraafplaats. Vanaf 16:15 u sluiten we af met een borrel die tot 17:00 u duurt. Het volledige programma vindt u op onze website terebinth.nl, ook als pdf, zodat u het uit kunt printen. **Aanmelding:** uiterlijk 25 september a.s. via bureau@terebinth.nl (tel. 06 2417 3646) **Deelnamekosten (incl. koffie en lunch; excl. borrel):** € 20 (donateurs) en € 25 (niet-donateurs); a.u.b. uiterlijk 25 september overmaken op rekeningnummer NL 92 INGB 0000 3355 36 t.n.v. Terebinth, o.v.v. 10 oktober.

De oude R.K. Begraafplaats in 's-Heerenberg. Foto Jack Ariës

THEMADAG 5000 JAAR BEGRAVEN IN HET GOOI: NAAR 2021

Deze themadag gaat naar wij hopen, met hetzelfde programma, plaatsvinden op zaterdag 10 april 2021. U kunt zich (opnieuw) aanmelden vanaf 1 januari 2021, via bureau@terebinth.nl. Zie terebinth.nl voor het programma en nadere berichten.

PLATFORM FUNERAIR ERFGOED OVER KERKENVISIES OP 14 OKTOBER

De column van Bert Lever op pagina 2 is aan het onderwerp funerair erfgoed en kerkenvisies gewijd. De bijeenkomst daarover van het Platform, die ondersteund wordt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, vindt digitaal plaats op 14 oktober vanaf 14:00 u en duurt ongeveer anderhalf uur. Het programma was al opgenomen in Terebinth nummer 1 van dit jaar, en kunt u ook op terebinth.nl vinden.

Aanmelden: Via <https://bit.ly/2u68tbc> kunt u zich aanmelden voor de nieuwsbrief [vakje 'funerair erfgoed' aanvinken], en ontvangt u te zijner tijd nadere informatie.

In deze columns neemt Koos Brandon Bravo uit Groningen, redacteur van de millenniumgeneratie, de lezer mee in haar visie op funerair erfgoed. Welke rol spelen sociale media? Hoe kijken haar leeftijdsgenoten naar begraafplaatsen? Leeft funerair erfgoed online? En hoe ziet de toekomst voor funerair erfgoed eruit? Een frisse wind waait door erfgoedland.

Memento mori

Hoewel wij via het internet met de hele wereld in contact staan, heeft de komst van het coronavirus bepaalde deuren geopend die niet eerder openstonden. Meer dan ooit worden dit jaar cursussen online aangeboden. Zo ook die van *Morbid Anatomy*. Een bibliotheek en blog, begonnen door Joanna Ebenstein, dat zich tussen 2014 en 2016 ook nog ontwikkelde tot een waar museum. En hoewel het museum niet lang bestond kan je op morbidanatomy.org legio informatie, boeken en cursussen vinden. Ook exposities, onderhouden en uitgevoerd door een groep mensen die veel kennis hebben van en gefascineerd zijn door allerlei 'morbide' en natuurhistorische objecten.

Een van de aangeboden cursussen is 'Making your own Memento Mori'. In deze cursus wordt de deelnemers gevraagd om 'de dood in de ogen te kijken' en er een minder angstige relatie mee aan te gaan. Om vrienden met de dood te worden en kunst te creëren naar aanleiding van deze ontmoeting.

In de vier weken durende cursus wordt natuurlijk niet alleen maar geknutseld, maar wordt ook gekeken naar hoe de dood in kunst wordt weergegeven. Vooral in tijden van epidemieën zoals de pest. Hierbij wijzen ze dan ook op het genre 'memento mori' zoals dat in de kunst voorkomt met een waslijst aan symboliek in onder andere schilderijen en beeldhouwwerken. Het uiteindelijke doel blijft wel een eigen kunstwerk te creëren, dat je op enige manier doet denken aan de dood en je eigen sterfelijkheid. Deze cursus sprak tot mijn verbeelding, omdat de rouwcultuur niet meer zo is als bijvoorbeeld in de negentiende eeuw, waar haarwerkjes (sieraden of schilderijtjes) met het haar van overleden dierbaren hoogtij kenden.

Nu had ik er geen \$ 125 voor over om zelf een memento mori te maken, maar mijn bezoek aan de website zorgde wel voor een dosis zelfreflectie. Wat heb ik eigenlijk aan memento mori in huis?

Ik moet zeggen, dat ik na mijn tienertijd de meeste schelds uit mijn collectie heb weggedaan, dus het was even zoeken. Uiteindelijk heb ik een object gevonden dat ik als memento mori beschouw. Vreemd genoeg heeft het betrekking op mijn babytijd. Het is namelijk een zilveren geboortebeker van mijn vader, waarin zijn geboortedatum gegraveerd is. Ik was zijn vierde kind, geboren toen hij 40 werd; en mijn vaders familie heeft toen mijn geboortedatum op de beker laten ingraven. In 2005 is mijn vader overleden en de beker doet mij natuurlijk altijd aan hem denken. En misschien is het juist omdat ons beider begin er letterlijk in staat dat dit voorwerp mij zo aan de dood en mijn sterfelijkheid doet denken. Ook daarom vind ik het één van de prachtigste dingen die ik in huis heb. Wat heb jij aan memento mori staan?

Een gesneuveld grafmonument van een Nederlandse veldheer

In Terebith 2017-4 heb ik een door Jan Baptist Xavery gemaakt grafmonument in Boxmeer belicht. Deze Haagse beeldhouwer vervaardigde ook een marmeren tombe voor een Nederlandse veldheer in de kerk van Linnich. Dit monument sneuvelde als gevolg van oorlogsgeweld, maar er bleven twee tekeningen en uitvoerige correspondentie bewaard. Die bieden interessante inzichten in de totstandkoming van dit funeraire beeldhouwwerk.

Het grafmonument werd opgericht ter nagedachtenis aan Reinhart Vincent graaf van Hompesch, heer van St. Stevensweert en Ohé en Laak in Limburg (1660-1733). In zijn testament van 2 november 1731 werd bepaald dat hij in zijn geboorteplaats Linnich, net over de grens in Duitsland, begraven wilde worden. Na zijn overlijden kreeg Jan Baptist Xavery (1697-1742) van de weesmeesters van Delft, die door Van Hompesch tot executeurs van zijn testament waren benoemd, opdracht om het grafmonument te vervaardigen.

Ontwerptekening

Het contract met Xavery van 22 december 1733 bepaalde dat de tombe recht moest doen aan de 'hooge geboorte en ander qualijtjen van de overledene'. Hij werd namelijk

Grafmonument van Sicco van Goslinga door Xavery in Dongjum.

Portret van Jan Baptist Xavery, krijttekening, maker onbekend. Haags Gemeentearchief

beschouwd als een verdienstelijk militair. Het monument moest conform een ontwerptekening worden uitgevoerd en in juli 1734 worden geplaatst. De afgesproken prijs was tweeduizend gulden. Dit bedrag zou in twee termijnen worden betaald. Enkele dagen later stuurde Xavery de gevraagde tekening aan Jan van den Burgh, die secretaris van de Delftse Weeskamer was.¹ Hij gaf aan dat er op de sarcofaag ruimte was voor meerdere tekstregels, die ook verguld konden worden. De blikvanger van de tombe was de beeldhouwde buste van de veldheer.

Er kwam een 'eijser heck' voor het monument te staan, gemaakt door de Haagse smid Koopernaegel, dat tweehonderd gulden kostte, plus bijkomende kosten voor zijn knecht, die voor het transport moest meereizen naar Linnich. Daarover ontstond een geschil. Toen Van den Burgh Xavery voor deze kosten wilde laten opdraaien, antwoordde de beeldhouwer fijntjes dat de smid 'geen duyt overvraagt heeft' en uiteindelijk kreeg deze zijn zin en zou diens knecht een daalder per dag ontvangen.

Het monument

De tombe werd vervaardigd in het Haagse atelier van Xavery. Eerst boetseerde hij een terracotta model van de buste. Het was gebruikelijk om eerst zo'n model aan de opdrachtgever voor te leggen, alvorens met het kostbare marmeren eindproduct aan de slag te gaan. Xavery paste deze werkwijze ook toe bij het grafmonument van Sicco van Goslinga (1664-1731) in de kerk van Dongjum.² Het monument bestond uit een sarcofaag op een hoog voetstuk. Op de sarcofaag was een Latijnse inscriptie aangebracht, die de verdiensten van de overledene onder de aandacht bracht. Op het geprofileerde deksel was een

Een 'eijser heck' gemaakt door de Haagse smid Koopernaegel

Het integreren van een vrijstaande buste in het monument is bijzonder

spiraalvormige decoratie met een doodskop en lauwerkrans bevestigd. Hierboven stond op een console in een nis het borstbeeld van de overleden graaf. Die droeg een pruik, een borstharnas en een mantel. De nis was omlijst door twee gebogen en met kwartierwapens gesierde pilasters, die een geprofileerde spiegelboog torsten. Hierop rustte het gekroonde familiewapen dat werd geflankeerd door leeuwen. Achter deze dieren waren wapens en vaandels geplaatst.

Het integreren van een vrijstaande buste in het monument is bijzonder. Deze benadering was in de Noordelijke Nederlanden minder gebruikelijk dan in de Zuidelijke. Mogelijk heeft Xavery zich laten inspireren door zijn Antwerpse leermeester Michiel van der Voort (1667-1737) die eveneens grafmonumenten met portretbustes heeft vervaardigd. Borstbeelden komen ook voor op tekeningen van grafmonumenten van de invloedrijke uit Frankrijk afkomstige kunstenaar Daniël Marot (1661-1752), die in

Het grafmonument in Linnich. Pentekening (1753) van Willem van der Lely. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

de Noordelijke Nederlanden werkzaam was.³ Xavery heeft bij grafmonumenten in Tiel (1728) en Dongjum (1737) eveneens borstbeelden toegepast.⁴ Van het eerstgenoemde monument is slechts een beschadigde buste van de Gelderse regent Johan van Welderen bewaard gebleven.⁵

Het 'sette van de tombe'

De geplande opleverdatum van juli 1734 werd niet gehaald. De tombe moest op kosten van Xavery worden afgeleverd in 's-Hertogenbosch, vanwaar deze kon worden verscheept naar Linnich. Maar omdat 'de weege hoe langer hoe slegter sulle worden met den aanhoudende regen' werd het 'sette van de tombe' tot het voorjaar uitgesteld. Op 12 juli 1735 was het monument ingepakt en gereed om getransporteerd te worden. Een maand later, op 8 augustus, werd het beeldhouwwerk vervoerd naar 's-Hertogenbosch, waar een voerman moest worden gecontracteerd voor het transport naar Linnich. Daarnaast moesten nog tolgelden worden betaald.

In Linnich rezen er bij de plaatsing van het monument opnieuw geschillen over de kosten van enkele knechten. De heer Köberling, de voormalige secretaris van de graaf, meldde dat Xavery weigerde om die kosten voor zijn rekening te nemen. Köberling wilde daar ter plekke niet over in discussie gaan en stelde voor om deze kwestie bij de eindafrekening te bespreken. Op 8 september verzocht Xavery zijn opdrachtgever om de eindafrekening in orde te maken. Hij drong daarbij aan op spoed, omdat hij 'sware koste' had gemaakt. Op 12 september werd de betaling voldaan. Een week later ontving Xavery nog een geldbedrag voor bijkomende werkzaamheden, waaronder dorpels voor het ijzeren hek.

Het grafmonument bleek uiteindelijk net zo vergankelijk en kwetsbaar te zijn als het menselijk bestaan. Het praalgraf 'sneuvelde' namelijk in oktober 1794 toen de kerk na een beschieting door Oostenrijkse troepen in brand vloog. Gelukkig werd in 1753 een tekening van het grafmonument gemaakt. Deze tekening en de brieven houden de herinnering aan dit bijzondere monument levend.

Dennis de Kool

¹ Stadsarchief Delft, Weeskamer Delft, Archiefnummer 72, meerdere inventarisnummers.

² D. de Kool, 'Een terracotta portret van Sicco van Goslinga door Jan Baptist Xavery' in: *Alde Fryske Tsjerken*, 19 (2018), pp. 22-26.

³ F. Scholten, 'Daniel Marot, ontwerper van grafmonumenten' in: K. Ottenheim, (red.) *Daniel Marot, vormgever van een deftig bestaan*. Zutphen, 1998, pp. 85-99.

⁴ L.J. van der Klooster, 'Jan Baptist Xavery (1697-1742)' in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 21 (1970), p. 124.

⁵ D. de Kool, 'Funeraire beeldhouwkunst van Jan Mast en Jan Baptist Xavery in de Sint Maartenskerk van Tiel' in: *De Nieuwe Kroniek*, nummer 2 (2019), pp. 34-41.

Hera-project

Het Molukse gedeelte op begraafplaats Heer

Het Europese Hera-project onderzoekt hoe migranten en hun nabestaanden mede vormgeven aan het funeraire erfgoed. In deze rubriek belichten we de situatie in Nederland. Deze keer: Molukse graven op de begraafplaats van Heer, Maastricht.

Moluks-Maleise teksten op grafmonumenten.

De eerste Molukkers kwamen begin jaren '50 naar Nederland. Toch is de geschiedenis van deze groep voor velen onbekend. Kan de Molukse funeraire cultuur bijdragen aan het opvullen van deze kennislacune en het vergroten van begrip voor de positie van deze groep?

Molukkers in Nederland

In 1951 arriveerden 12.500 Molukkers, toen Ambonezen genoemd, per schip in Nederland. Het waren militairen uit het met de onafhankelijkheid van Indonesië opgeheven Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL), die op dienstbevel van de Nederlandse overheid met hun gezinnen hier naartoe werden gehaald. Zij werden onder vaak erbarmelijke omstandigheden groepsgewijs ondergebracht in afgezonderde woonoorden, zoals de voormalige concentratiekampen Westerbork (kamp 'De Schattenberg') en Vught (kamp 'Lunetten'). De Molukkers werden buiten de samenleving gehouden en mochten niet werken, aangezien hun verblijf in Nederland als tijdelijk werd beschouwd.

Toen eind jaren '50 bleek dat terugkeer naar de Molukken geen optie was, werden er verspreid over het land 71 speciale 'Ambonezenwijken' aangelegd, waarvan er nu nog zo'n 45 over zijn. Hiermee zijn de Molukkers de enige groep met eigen woonwijken. In deze wijken worden hun

cultuur en tradities in stand gehouden. De wijken beschikken meestal over een eigen kerk, buurthuis en wijkraad.

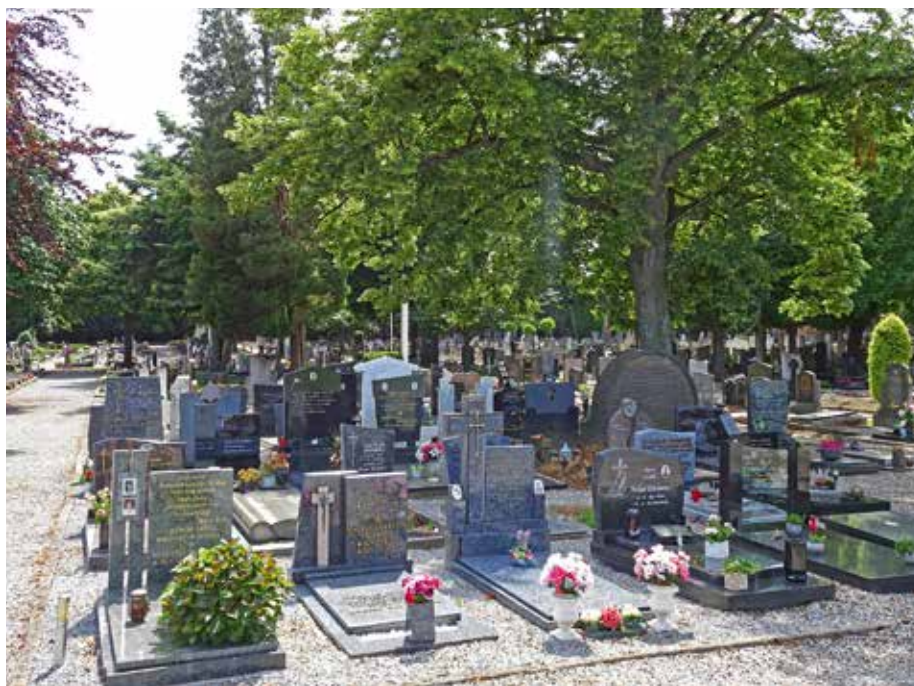
Het leven in Heer, Maastricht

In 1961 werd een Molukse wijk gebouwd in Heer, een dorp dat in 1970 opgeslokt werd door Maastricht. Een jaar later woonden hier 81 gezinnen, vrijwel allemaal protestants, in zogenaamde domeinenwoningen. De verhalen van sommige van deze families zijn beschreven in het boek *Onder Ons Gesproken* (2019), uitgegeven door de Maastrichtse stichting Moetiara Maloekoe. Tegenwoordig beslaat de wijk een kleine vijf hectare bestaande uit drie straten met zo'n honderddertig woningen. Op twee vrouwen van de eerste generatie na, behoren de 1.250 Molukkers hier tot de tweede, derde en vierde generatie.

De wijk is door de woningcorporatie als cultureel erfgoed erkend, wat inhoudt dat de Molukse eigenheid in beginsel behouden moet blijven. Zo zijn vrijgekomen huurwoningen primair voor Molukkers bedoeld en kunnen ze zelfs van generatie op generatie overgedragen worden. Het hedendaagse leven speelt zich af rondom het gemeenschapshuis en de Beth-El kerk, waarin drie verschillende protestantse kerkgenootschappen huizen. Sinds een aantal jaar is er ook een Moluks senioren-complex.

Lang niet alle Maastrichtse Molukkers wonen nog in Heer. Sommige gezinnen wonen in andere wijken, deels door de toename van het aantal personen, deels uit eigen keuze. Ook zijn steeds meer Molukkers relaties aangegaan met niet-Molukse partners.

De band met de wijk Heer blijft echter sterk. Elke Molukker kent de wijk, en de meesten komen er nog geregeld om familie te bezoeken of belangrijke gebeurtenissen bij te wonen. Wel neemt de kerkgang af; de tijd dat iedereen elkaar op zondag tijdens en na de dienst ontmoette, lijkt verdwenen.

Moluks gedeelte van de begraafplaats Heer (Maastricht).

Het 'Molukse hoekje'

Vanaf het moment dat de eerste Molukker in Heer overleed en begraven diende te worden, werd gebruik gemaakt van de dichtstbijzijnde begraafplaats. Deze begraafplaats, die een rooms-katholieke origine heeft, is in de jaren '80 in handen gekomen van de gemeente Maastricht en werd in 1995 geprivatiseerd. De huidige eigenaar ervan is uitvaartcentrum Bovens.

Wie de begraafplaats tegenwoordig bezoekt, zal mogelijk het 'Molukse hoekje' zien: een gedeelte waar veel Molukkers bij elkaar liggen, maar dat niet duidelijk afgescheiden is door hegges of hekken. Het veld lag aanvankelijk aan de rand van de begraafplaats, maar is na uitbreiding daarvan meer centraal komen te liggen. Dat de Molukkers in het begin bij elkaar werden begraven heeft waarschijnlijk minder te maken met hun etniciteit en meer met geloof. De Molukkers waren immers protestanten die op een lokale, in die tijd katholieke, begraafplaats begraven wilden worden.

Molukse graven

Binnen de Molukse cultuur wordt vaak veel aandacht aan een graf besteed en graven worden doorgaans netjes schoongehouden. Qua vorm en materiaal verschillen de Molukse graven nauwelijks van de andere op de Maastrichtse begraafplaats. Ze vallen wel op door de namen van de overledenen en de teksten in het Moluks-Maleis op veel van de graven.

Ook valt het overwegend protestantse karakter van de graven op. De meerderheid heeft nog altijd een verwijzing naar een Bijbeltekst of een afbeelding van een kruis.

Christelijke elementen op een grafmonument: een kruis en een psalmtekst.

Familiebanden zijn belangrijk binnen de Molukse gemeenschap

Het uitdrukken van de christelijke identiteit op graven gebeurt dus nog volop. Gezien de afname van kerkbezoek onder Molukse jongeren is het de vraag, hoe dit karakter van de graven zich zal ontwikkelen.

Het behoren tot een familie van de overledenen krijgt extra nadruk. Op bijna elk graf staat dat iemand een opa, vader, zoon of oom is geweest; dan wel oma, moeder, dochter of tante. Familiebanden zijn belangrijk binnen de Molukse gemeenschap. Molukse families zijn doorgaans groot; familieleden en kennissen komen vaak bij elkaar over de vloer, in de kerk of in het gemeenschapshuis.

Deze gemeenschapszin is terug te zien aan de graven. Sociale netwerken strekken zich uit over de dood heen.

De Molukse vlag en andere symbolen zijn vooral op graven van de eerste generatie te zien. Hoewel nieuwere graven wat minder uitgesproken Moluks zijn, neemt de waardering voor het eigen grafveld niet af. In de woorden van een jonge Molukse vrouw: 'Wij zeggen over de begraafplaats: ze zijn daar een nieuwe wijk aan het maken. En die wijk wordt steeds voller, terwijl de echte wijk steeds leger raakt.'

Het Molukse gedeelte geeft een goed beeld van zestig jaar Molukse geschiedenis in Maastricht. Het behoud hiervan zou meer dan gepast zijn.

Het belang van Moluks funerair erfgoed

Antropoloog Fridus Steijlen analyseert in zijn boek *Moluccans in the Netherlands* de ontwikkeling van de Molukse gemeenschap. In de jaren '50, toen de hoop op een onafhankelijke Molukse republiek nog leefde, bestond de gemeenschap uit voormalige KNIL-militairen en hun families die als ballingen naar Nederland waren gekomen. In de jaren '60 en '70 nam de hoop op Molukse onafhankelijkheid af. Tweedegeneratie-Molukkers voelden zich noch thuis in Nederland, noch in hun land van herkomst. Door de Nederlandse regering werden zij vanaf deze periode aangeduid als 'migranten'. De huidige identiteit van Molukkers omschrijft Steijlen als gestoeld op relaties met het thuisland, maar zonder politieke ambities.

De positie en identiteit van Molukkers is dus veranderd in de loop van de decennia. Deze ontwikkeling is ook terug te zien in de Molukse graven in Heer. Deze graven vormen funerair erfgoed dat duidelijk laat zien hoe Nederland voor deze bevolkingsgroep tegen wil en dank een thuis is geworden.

Een paar maanden geleden is vanuit de Molukse gemeenschap sterk gepleit voor het behoud van kindergraven en graven van KNIL-veteranen in Vught als funerair erfgoed (*de Gelderlander*, 30 juni 2020). Wellicht kan eenzelfde pleidooi gehouden worden voor de graven van de 'gewone' Molukkers in Heer.

Mariske Westendorp en Eric Venbrux
Foto's Mariske Westendorp

Onze begraafplaats

Het kerkhof rond de romaanse kerk in Marum

Monument voor de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog uit 1952 van Willem Valk (1898-1977).

In de serie 'Onze begraafplaats' komen geen redacteurs van dit tijdschrift, maar beheerders of andere betrokkenen aan het woord over 'hun' begraafplaats. Deze keer: het kerkhof in Marum (Groningen).

Het kerkhof in Marum behoorde oorspronkelijk bij de Hervormde Gemeente van Marum en werd onderhouden door vrijwilligers. In 2013 nam de toenmalige gemeente Marum het oude kerkhof over, waardoor de aangrenzende algemene begraafplaats samen met het kerkhof één beheerder kreeg. Het gras, de beukhaag en de paden van het kerkhof werden netjes onderhouden, maar de graven zelf niet. Dat zijn er ongeveer duizend. De Heemkundekring Vredewold-West (HVW) nam in 2015 het initiatief tot onderhoud en herstel van de oude graven op het kerkhof rondom de romaanse kerk. Want bij zo'n mooie oude kerk hoort ook een verzorgd kerkhof.

Aan het werk

Sinds twee jaar zijn we elke maandagochtend met een klein groepje bezig met het schoonmaken van de graven, het aanvullen van grind en nu ook met het zwartten van de letters. We zijn lid van de HVW en doen dit omdat geschiedenis ons boeit: we komen zo ook veel te weten

over het dorp in vroeger tijd. Doordat wij als vrijwilligers vaak op het kerkhof bezig zijn, ontdekken we steeds nieuwe dingen, waardoor we geprikkeld worden om nader te onderzoeken wat de betekenis of de geschiedenis daarvan is. Plus dat we het een gezellige vrijetijdsbesteding vinden. Soms zien we bijzondere dieren, zoals een levende, blauwpaarse pissebed op een steen, parende ligusterpijlstaartvinders op een hekwerk, of jonge torenvalken in de toren.

We zijn begonnen met inventariseren: wie ligt waar en wat moet er aan de grafstenen gebeuren. Andere dorpen in de buurt hebben we gevraagd hoe zij het aanpakten. De gemeente gaf ons eenmalig een subsidie in het kader van bewonersinitiatieven. Het dorp steunt ons – en goed voorbeeld doet goed volgen, want nu worden er weer meer graven door de nabestaanden schoongemaakt en opgeknapt.

Er staan niet heel veel hekwerken, maar die er staan, zijn vrijwel allemaal verschillend. Een van de hekwerken is in art-nouveaustijl. Helaas heeft de geglazuurde stenen rand de corrosie van het hek niet overleefd. Dit jaar willen we ook beginnen met het onderhoud van de hekwerken.

Sporen van het verleden

Het koor van deze kerk dateert uit de twaalfde eeuw en is daarmee een van de oudste van de provincie Groningen. Het schip en de toren werden gebouwd in het eerste kwart van de dertiende eeuw. Het kerkgebouw valt al geruime tijd onder het beheer van de Stichting Oude Groninger Kerken. Oorspronkelijk lag er een gracht om

Bij de verkoop van een boerderij werd ook het grafrecht verkocht

de kerk, die op een plattegrond naar de situatie in 1832 te zien is. Het huidige schelpenpad om de kerk geeft de plaats van de gracht aan.

Op dezelfde tekening van de situatie in 1832 zijn ook de contouren (heuvel) nog te zien van wat oorspronkelijk een stinswier was: een versterkte toren met een gracht eromheen; hier lag de wier bij een boerenhoeve en tegenover de kerk. Bewoners konden zich in de toren terugtrekken bij naderend onheil, zoals vijandige benden of hoog water.

Wanneer het kerkhof rondom de kerk in gebruik genomen is, hebben we niet kunnen achterhalen. Het oudste graf dateert van 1829, het jaar waarin bij wet bepaald werd dat er niet meer in de kerk begraven mocht worden. In de kerk zelf zijn overigens geen grafstenen te zien. Aan de buitenzijde van de kerk staan op de zuid- en oostkant van het schip en het koor de indeling van de grafrijen in Romeinse cijfers aangeduid. De vaknummering begint links bij het toegangshek, maar de oudste graven bevinden zich dicht bij de kerk. Dus is het aannemelijk dat de aanduiding van de graven van later datum is, vermoedelijk van 1905. De Hervormde Gemeente heeft het kerkhof destijds eerst naar het zuiden en later naar het oosten uitgebreid en toen de gracht of sloot om de kerk gedempt. De gemeente Marum heeft de nieuwe begraafplaats aan de noordzijde van de kerk aangelegd en in 2013 werd besloten tot een uitbreiding in westelijke richting, nu verhoogd vanwege de hoge grondwaterstand.

Op een oude kaart uit 1909 is te zien dat bepaalde buurten hun eigen begraafplaatsen hadden naast de kerk, zoals Trimunt, Bareveld en Malijk. Het verhaal gaat dat bij de verkoop van een boerderij ook het grafrecht mee werd verkocht. Mogelijk is dit de oorzaak dat er stenen staan die aan twee zijden gebruikt zijn: het gaat namelijk niet altijd om bloedverwanten.

Bijzondere grafstenen

Een voorbeeld van een bijzondere steen is die van de eerste burgemeester van Marum, *maire* Hendrik Tjebbes

Stinswier met kerk.

Liggende grafsteen van ds. Jan Hendrik Rhee, de oudste steen op het kerkhof.

Idsingh (1778-1850). Op zijn grafsteen staat zijn levensloop:

'Mijn vader van een grutters staat
En mij het maireschap te Marum is begonnen
De wiskunst was mij tot vermaak
Totdat de dood mij eindelijk heeft verslonden'

Idsingh werd in 1811 (hij was toen 36) benoemd tot burgemeester, maar kreeg het zo druk door de tijdverslindende bureaucratie van de Fransen, dat hij zijn baan al in mei 1812 opzegde om zijn werk op de boerderij te kunnen doen. Hij kwam op dit ontslagverzoek terug in september 1812, omdat vele ingezetenen van Marum hem hadden verzocht aan te blijven en zo bleef hij twintig jaar op zijn post, tot 1831. Toen zette hij er echt een punt achter. Zijn woonhuis en ook de hervormde pastorie staan op de tekening van 1832.

Het oudste graf op dit kerkhof heeft helaas een liggende steen, waardoor de tekst door weersinvloeden niet meer te lezen valt. Het is van ds. Jan Hendrik Rhee (1758-1829), hervormd predikant in Marum en Noordwijk van 1786 tot 1825. Hij maakte van 10 juni tot 23 juni 1805 samen met zijn vrouw, Gezina Huizingh, en met buurman Hendrik Tj. Idsingh (de latere burgemeester) een reis naar Amsterdam via Groningen met de postkoets en de boot over de Zuiderzee, waarvan hij een uitgebreid verslag maakte (zie Olde Guet 4 bij historischmarum.nl).

Stenen vertellen verhalen

Natuurlijk zijn er meer personen over wie een verhaal valt te vertellen, maar ook vertellen grafstenen soms zelf al het verhaal. Zoals de steen van vier kinderen uit één gezin,

Basisschoolkinderen leren door te fotograferen anders kijken naar begraafplaatsen

die vermeldt dat in februari 1902 drie van de vier kinderen binnen elf dagen zijn overleden, naar verluidt aan de mazelen. Een andere grafsteen licht ons in over het lijden van een moeder:

‘Na zoo veel leed en lichaamsmart
Bezweek onze trouwe lieve Moeder
Haar heengaan ging ons na aan ’t hart
Rust zacht bij d’Albehoeder’

De volgende dichtregels geven aan dat de dood vroeger meer bij het leven hoorde dan nu:

‘Die over mij komt treden
Ach denk dan eens aan mij,
Ik leg hier nu beneden
Ik ben geweest als gij’

Of:

‘Treurt niet dierbren want dit graf,
Kan alleen de stof ontbinden,
Wijl mijn geest zijn God zal vinden,
Die zij eens het leven gaf’

Verder staan er Bijbelse teksten op de grafstenen, soms lezen we alleen een verwijzing naar een Bijbelboek. In tegenstelling tot rooms-katholieke begraafplaatsen, zijn hier geen beelden met een religieuze betekenis te vinden. Wel

Grafsteen met symbolen die verwijzen naar de dood en de vergankelijkheid van het leven: zeis, vlinder, treurboom en gevleugelde zandloper.

Vrijwilliger bezig op het kerkhof. Het schelpenpad laat zien waar vroeger de gracht rond de kerk lag.

is de symboliek soms prachtig verbeeld op de stenen. Op ons kerkhof komen het meest bomen, takken, bloemen, vlinders en gevleugelde zandlopers als symbool voor. Maar soms ook de ondergaande of opkomende zon, de zeis, de vallende fakkel, of de afgebroken zuil. Laatst ontdekte iemand ook een vijgenboom als symbool op een oude steen. De vijgenboom is net als de olijfbom en de druivenstok het symbool van vruchtbaarheid, overvloed en ontwaken. Tegenwoordig wordt op de nieuwere grafstenen ook symboliek gebruikt die verwijst naar hobby of beroep, of is de overledene zelf op de steen afgebeeld. Tot slot is er nog het lijkenhuisje, dat tegen de kerk aan gebouwd is. Dit is het geheimzinnige vertrekpunt van twee verschillende rondwandelingen, elk met een eigen thema: het Witte Nonnenpad en de Oude Riet.

Wat doen we dit jaar?

Direct na de toegang tot het kerkhof en de kerk staat een opvallend monument voor de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. In Marum heeft zich op 3 mei 1943 een drama afgespeeld, doordat er ten gevolge van een vergelingsactie tijdens de april-meistaking (of melkstaking) zestien mannen tegelijkertijd zijn doodgeschoten. Daarnaast kwamen nog enkele anderen door oorlogsgeweld om het leven. Ieder jaar geeft de Heemkundekring hierover een presentatie aan basisschoolkinderen. Dit jaar is ook het project 'In Memoriam' van Cultureel Erfgoed Educatie van start gegaan, waarin basisschoolkinderen door te fotograferen anders leren kijken naar begraafplaatsen. Ze leren dat de dood bij het leven hoort, maar ook welke bijzondere dingen er te zien zijn op een begraafplaats.

Gonneke Teeuwen-Renssen

Bestuurslid Heemkundekring Vredewold-West

Praktische informatie

Romaanse kerk en kerkhof
Noorderringweg 41
9363 HA Marum

UIT HET VELD / HANS DE WAAL & KEES KLOOTWIJK

In deze rubriek vertellen mensen uit het veld over hun werk voor het behoud van ons funerair erfgoed. Aan het woord zijn Hans de Waal en Kees Klootwijk, voorzitter en secretaris van de Stichting Online-Verleden.

Zou er een lezer van *Terebinth* zijn die nooit op online-begraafplaatsen.nl heeft gezocht? Om te beginnen wat cijfers: op deze website staan 1,5 miljoen foto's van grafmonumenten en meer dan 2,2 miljoen namen, sinds 2005 ingevoerd. Per dag komen er vier- tot zesduizend bezoekers. Ruim vierhonderd vrijwilligers zorgen voor foto's en feiten en voeren zelf de gegevens in, voor een of meer begraafplaatsen. Sommigen doen dat voor een plek bij hen in de buurt, anderen reizen door het land om informatie te verzamelen. Sommigen laten het bij de feiten, maar anderen houden ook alle berichten rond 'hun' begraafplaatsen bij. Weer anderen scannen geboorte-, huwelijks- en overlijdensberichten en vullen daarmee de tweede site van de stichting, online-familieberichten.nl. Erg nuttig werk, omdat overlijdensgegevens officieel pas vijftig jaar na overlijden door gemeenten en archieven mogen worden vrijgegeven.

Olievlek

Hoe is het zo gekomen? Oprichter Kees Klootwijk: 'Ik ben genealoog, al vanaf mijn vijftiende. Ik ontdekte een grafsteen van mijn familie in de kerk van Oud-IJsselmonde. Zo kwam ik op de gedachte dat het ideaal zou zijn als je alle grafstenen op internet zou kunnen vinden. Juist ook als de grafstenen al verdwenen zijn.' In het begin beperkte het project zich tot de Alblasserwaard, maar het groeide al snel over de poldergrenzen heen. Veel vrijwilligers werken mee uit historische interesse, anderen hebben meer met begraven of begravenissen. (De secretaris is drager geweest en de voorzitter werkt freelance als uitvaartverzorger.) Vrijwilligers melden zich via mond-tot-mondreclame: 'We kennen ze niet alle-

maal persoonlijk, maar we hebben handleidingen voor iedereen en er is een webredactie van twee mensen die contact met alle helpers hebben.'

Misverstanden

Zeker in het begin kregen de vrijwilligers met ongenoegen te maken. Kees vertelt dat zij informatie op grafstenen verzamelen die op openbaar terrein liggen, waar niets illegaals aan is. Toch waren er mensen die protesteerden en naar de Rijdsche Rechter stapten. Anderen vonden hun werk morbide en een enkeling gaf aan Hans het advies 'eens een goeie psychiater op te zoeken'. Bedreigingen zijn er ook geweest, maar dat is nu wel over. Hans: 'De huidige privacyregels gaan alleen over levende personen. Als familieleden er een groot probleem mee hebben dat wij bepaalde informatie op de site zetten, dan doen we dat niet.'

De onkosten worden bestreden uit de opbrengst van advertenties, want er is nu eenmaal geld nodig om een dergelijk datasysteem in de lucht te houden. Kees legt uit dat ze daarom ook sinds een paar jaar een stichting zijn: 'Vanwege onze ANBI-status is openbaar hoe het met onze financiën zit. We zijn beslist niet commercieel bezig.'

Gebruikers

De informatie op de website wordt door veel mensen benut. De genealoog pluist zijn voorouders na, de steenhouwer zoekt even op hoe de grafsteen er ook alweer uitziet. Behalve genealogen en familieleden, zijn er ook ambtenaren die de site gebruiken om een graf op te zoeken. Hans laat weten dat dat steeds voor uitbreiding vatbaar is: 'We werken al samen met gemeenten en kunnen ook, bijvoorbeeld, de vervaldata van grafrechten opnemen.' In de toekomst willen ze ook bekijken wat er met bepaalde apps mogelijk is.

Nooit af

Er is nog genoeg te doen: 'De informatie over urnen nemen we ook op, net als de gps-coördinaten van graven op natuurbegraafplaatsen. Moeilijk te fotograferen natuurlijk. We registreren bovendien birmmonumentjes en Stolpersteine. Ook de informatie van een aantal begraafplaatsen in het buitenland waar veel Nederlanders begraven zijn, staat op de site. Of dit werk ooit ophoudt? Nou, nee. Begravingen en bijzettingen gaan door en er blijven aanvullingen en correcties binnenkomen. Dat zijn ook verbeteringen van fouten die er op grafmonumenten zelf zijn gemaakt. Ook historische foto's, van vroegere situaties blijven welkom.'

Ze vinden het boeiend werk, met inbegrip van alle opmerkingen die binnenkomen, hoewel die soms zonderling zijn: 'De steen is verzakt, doe er iets aan.' Ze signaleren trends, onder andere dat mensen ontdekt hebben dat het schudden van graven ook een optie is. Mensen maken dan een echt familiegraf van een bepaalde plek. De slotvraag is onvermijdelijk: willen ze zelf begraven worden? 'Nu nog niet, in elk geval.'

Korrie Korevaart

Voorzitter Hans de Waal (rechts) en secretaris Kees Klootwijk van de stichting Online-Verleden op de begraafplaats van Groot-Amers (Alblasserwaard). Foto Caroline van Gils

Terebinth
STICHTING VOOR FUNERAIR ERFGOED

De altijdgroene terebinth of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitaire markeerde vaak graven en was al in de Oudheid verbonden met de eeuwigheid.

Terebinth, tijdschrift voor funerair erfgoed 34 (2020) 3 / ISSN: 1382-5259. Uitgave van Terebinth, stichting voor funerair erfgoed. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Koos Brandon Bravo, Bartho Hendriksen, Korrie Korevaart, Jenny Mateboer (eindredacteur), Bert Pierik (beeldredacteur). Vaste medewerkers: Wim Cappers, Liesbeth Vermeulen.

Inleverdata kopij

15 januari, 1 april, 15 juli en 15 oktober
E redactie@terebinth.nl

W terebinth.nl

f @TijdschriftTerebinth

Bureau Stichting Terebinth

Oude Vest 231
2312 XZ Leiden
T 06 2417 3646
E bureau@terebinth.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Bert Lever (voorzitter), Korrie Korevaart (vicevoorzitter), Eward Timmerman (secretaris), Pierre Pesch (penningmeester), Elvire Vesseur (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van Terebinth aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting Terebinth beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen en uitnodigingen voor / korting op onze bijeenkomsten en excursies? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over:
particulieren (individueel) € 32,50 / idem met partner/huisgenoot € 43,50;
bedrijven / instellingen € 80;
bibliotheken / archieven € 32,50.

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van archief foto's en foto's die afkomstig zijn van Wikimedia Commons.